

ДАВНЬОГАЛИЦЬКА ЦЕРКВА СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА У СВІТЛІ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна,
e-mail: skif@ua*

Розглянуто історію вивчення та результати архітектурно-археологічних досліджень хрестовобаневої церкви Святого Пантелеймона XII ст., збереженої поблизу м. Галича над Дністром. Розкопками у внутрішній частині пам'ятки обстежено крипти з похованнями XVI–XVIII ст., зафіксовано ділянки фундаментів давнього храму, виявлено інші важливі артефакти. При зовнішньому периметрі об'єкта здійснено серію з 26 шурфів. У них локалізовано та зафіксовано регулярні фундаментні виступи для опирання пілястрів наземних стін, а також два примуровані виступи в основі бічних крил головного перспективного порталу. Констатовано невідповідність у розплануванні підземної та наземної частин споруди.

Зауважено унікальну рису в композиції вітварної частини церкви серед пам'яток середньовічної романської архітектури. На підставі аналізу планувальних, будівельно-технологічних, стратиграфічних особливостей об'єкта представлено аргументовані гіпотези датування, послідовності спорудження та застосування мірного модуля у побудові архітектурної форми пам'ятки. Зауважено, що храм споруджували на мало освоєній території. Після нівелювання ділянки на ній було закладено спочатку стрічкові підмурки зовнішніх стін, а перед влаштуванням фундаментів внутрішніх підбаневих стовпів відбулося корегування плану майбутньої наземної споруди, пов'язане зі зміною замовника будівництва. Припущено, що стрічкові фундаменти споруди заклали в часі першого короткотривалого князювання в Галичі Романа Мстиславовича в 1188 р., а завершили її зведення до 1193 р. за князювання Володимира Ярославовича. Встановлено, що при розплануванні наземної частини храму використовували мірну стопу завдовжки 30 см.

У висновках наголошено на цінності романської пам'ятки європейського значення. Висловлено настанову її охорони, збереження й подальшого всестороннього вивчення, охопно зі застосуванням фундаментальних методів архітектурної археології.

Ключові слова: Давній Галич, церква Святого Пантелеймона, архітектурно-археологічні дослідження, фундаменти, планувальна структура, метрологія.

Складність вивчення архітектурної спадщини давнього Галича пов'язана з незадовільним станом збереження її пам'яток, які вціліли у вигляді підмурків і руїн. Автентичні субстанції найкраще збереженої церкви Пантелеймона в с. Шевченкове поблизу Галича вражають довершеністю, дають підстави говорити про самотність явища галицької архітектурної школи XII–XIII ст. і заслуговують якнайглибшого вивчення.

Історія досліджень. Одними з перших на церкву святого Пантелеймона як пам'ятку княжої доби звернули увагу дослідники у другій половині XIX ст. [Петрушевич, 1852/1854; Петрушевич, 1881; Łuszczkiewicz, 1879; Szaraniewicz, 1882, s. 184, 186; 1888; Zacharjewicz, 1882, s. 188–189]. Фахові обміри, опис та архітектурно-мистецький аналіз збереженої на поверхні землі споруди здійснив відомий історик мистецтва Владислав Луцкевич. На основі центричного укладу та квадратного обрису плану будівлі вчений відносить її до храмів східного обряду, детально характеризуючи всі планувальні частини, пов'язані з грецьким культом

[Łuszczkiewicz, 1879, s. 12–20] (рис. 1). Відсутність нартексу вчений вважає, за Зальценбергом [Salcenberg, 1854, s. 342], ознакою монастирських церков, притаманною для пізніших епох візантійського будівництва [Łuszczkiewicz, 1879, s. 14].

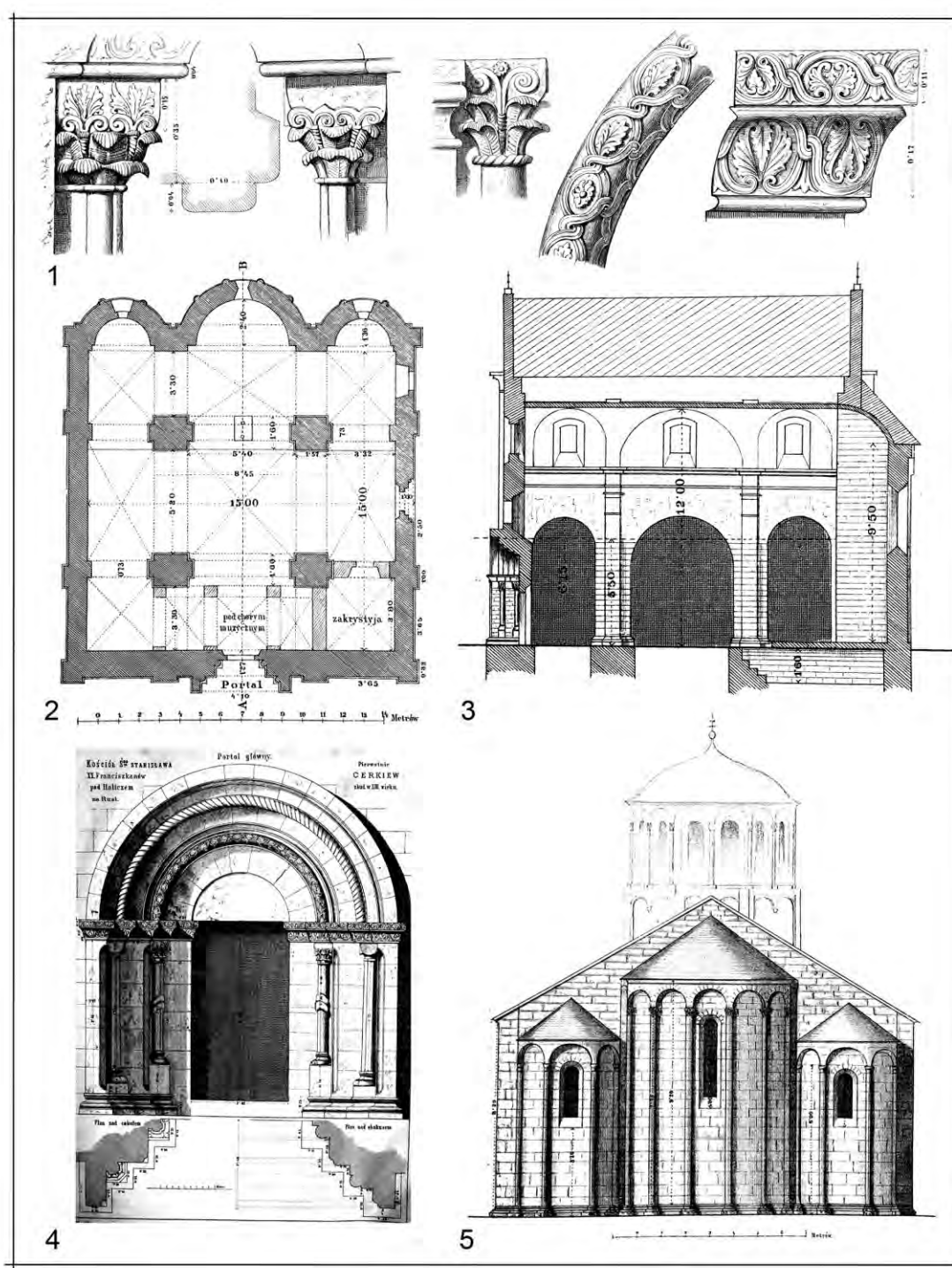

Рис. 1. Фіксація пам'ятки за В. Луцкевичем: 1 – елементи декору; 2 – обмірний план; 3 – повздовжній перетин; 4 – головний портал; 5 – гіпотетична реконструкція

Fig. 1. Fixation of the monument by V. Luschkevych: 1 – elements of the decoration; 2 – measuring plan; 3 – longitudinal section; 4 – main portal; 5 – hypothetical reconstruction

Владислав Луцкевич зафіксував і проаналізував стилістичні особливості церкви. Білокам'яний декор пам'ятки вчений пов'язував з об'єктами Константинополя та Греції, на основі чого продатував її кінцем XII ст. [Łuszczkiewicz, 1879, s. 19], що збігається зі сучасними результатами досліджень. Первісно споруда, на думку науковця, мала б завершуватись однією банею, опертою на чотири стовпи. Невідповідність у плані зовнішніх і внутрішніх пілястр середньої поперечної нави, а також нижчого розміщення вікна над бічним порталом (якого дослідник вважав автентичним), а не відповідного вцілілого вікна в головній апсиді (рис. 2, 3), схилиють науковця до висновку, що центральна поперечна нава не могла бути доведеною до висоти середньої. Тому на першій версії об'ємно-просторової реконструкції церкви Святого Пантелеймона бачимо двосхилий дах, який перекриває три різновисокі нави церкви. Над ним вивиснується шістнадцятивіконний циліндричний барабан, встановлений на восьмигранному п'єдесталі й завершений відносно плоскою шоломовидною банею (рис. 3, 5) [Łuszczkiewicz, 1879, tab. I–III]. Позитивне в цій просторовій версії передбачення і стилістично відповідне трактування центральної бані, а слабке місце – невідповідність центричного плану споруди до осового, базилікового вияву форми її покриття.

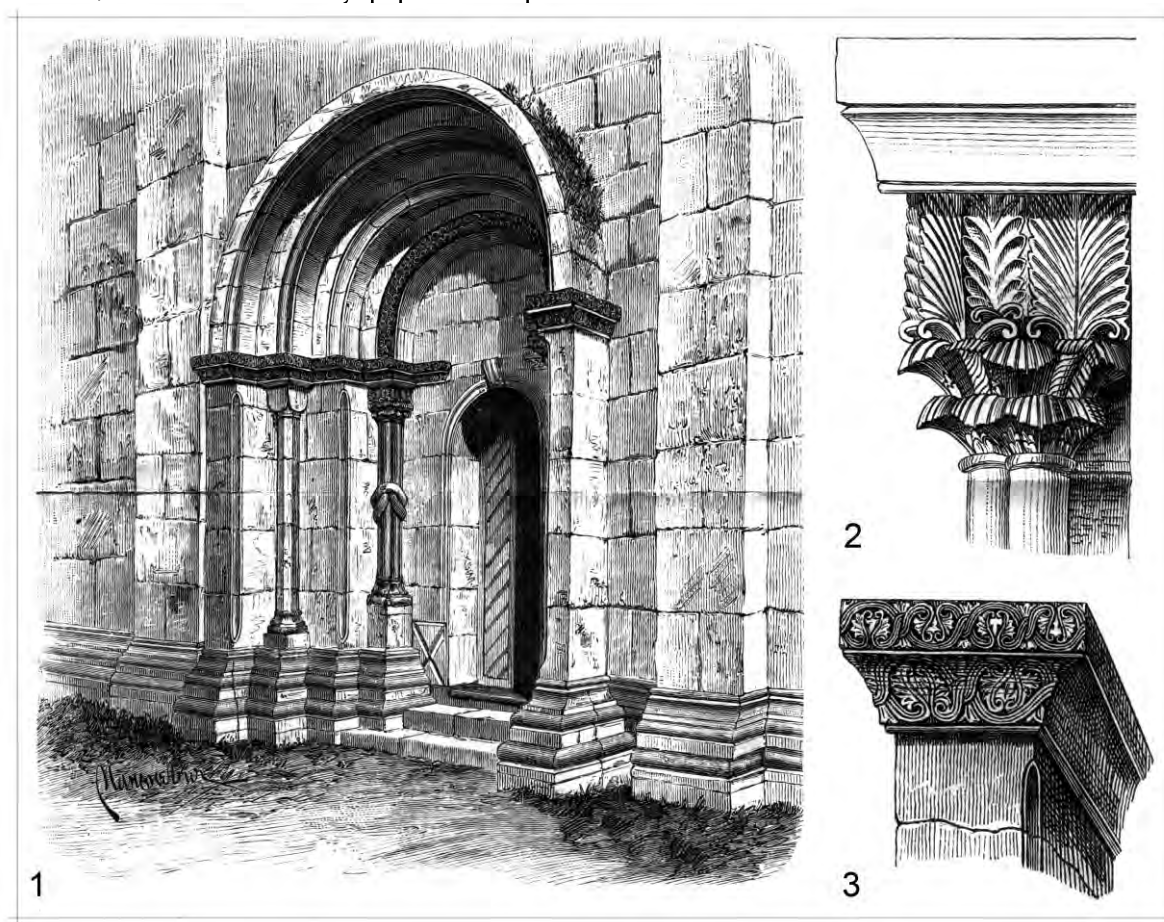

Рис. 2. Ілюстрації за І. Шараневичем: 1 – головний портал; 2 – капітель portalу; 3 – фрагмент гейзону
Fig. 2. Illustrations by I. Szaraniewicz: 1 – main portal; 2 – the capital of the portal; 3 – a fragment of geyzon

Професор історії Львівського університету Ісидор Шараневич у розвідці про церкву Святого Пантелеймона вказує на романськість пам'ятки, датує її розвинутим періодом княжого Галича – часами Романовичів і водночас висловлює кілька цікавих припущень. Зокрема, на підставі досить ранньої, як вважав учений, фрески в тимпані головного portalу,

присвяченої св. Станіславу, церкву могли переосвятити на костел після монгольського вторгнення 1241 р., коли в часи короля Данила Романовича до неї міг бути доданий пишно розвинутий перспективний портал [Szaraniewicz, 1888, s. 99–100] (рис. 2).

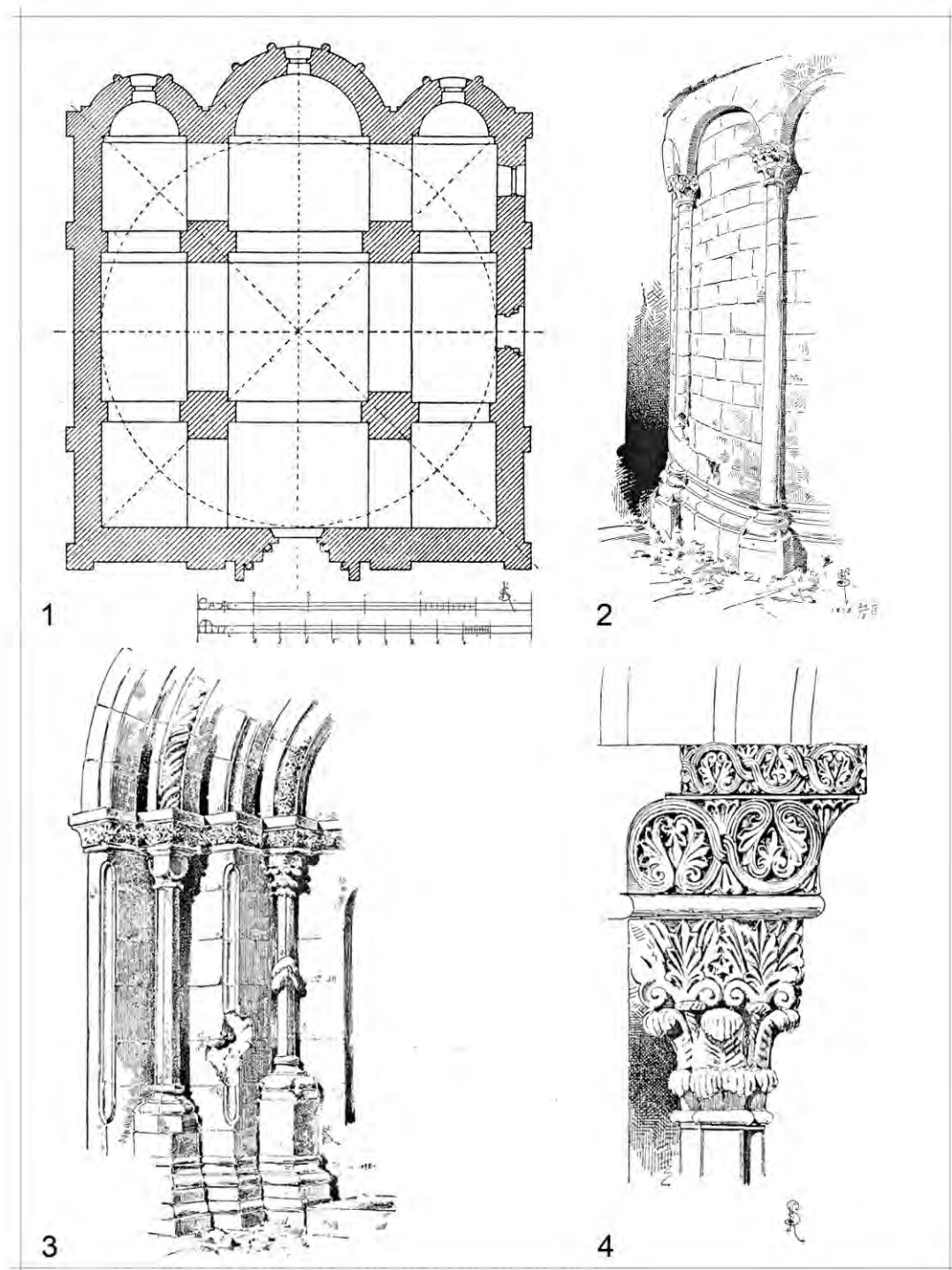

Рис. 3. Фіксація пам'ятки за К. Скуревичем: 1 – план; 2 – фрагмент апсиди; 3 – фрагмент порталу; 4 – капітель із гейзоном

Fig. 3. Fixation of the monument by K. Skórewicz: 1 – plan; 2 – a fragment of the apse; 3 – a fragment of the portal; 4 – capital with geyzon

Ректор Львівської політехніки, професор архітектури Юліан Захарієвич аналізував тодішній костел Святого Станіслава разом зі щойно розкопаними о. Левом Лаврецьким та Ісидором Шараневичем фундаментами церков Спаса, Кирила¹ та «Полігону» на терені давнього Галича, які дослідник особисто оглядав і обмірював. До них науковець наводить аналоги з грецької, візантійської, вірменської, киеворуської архітектур та широко окреслює час побутування такого роду пам'яток – від IX до XII ст. Щодо церкви Святого Пантелеймона, то на підставі відокремленого розпланування апсид і пізньороманського вистрою, вчений висловив припущення, що її треба датувати близько середини XIII ст. [Zachariewicz, 1882, s. 192–193].

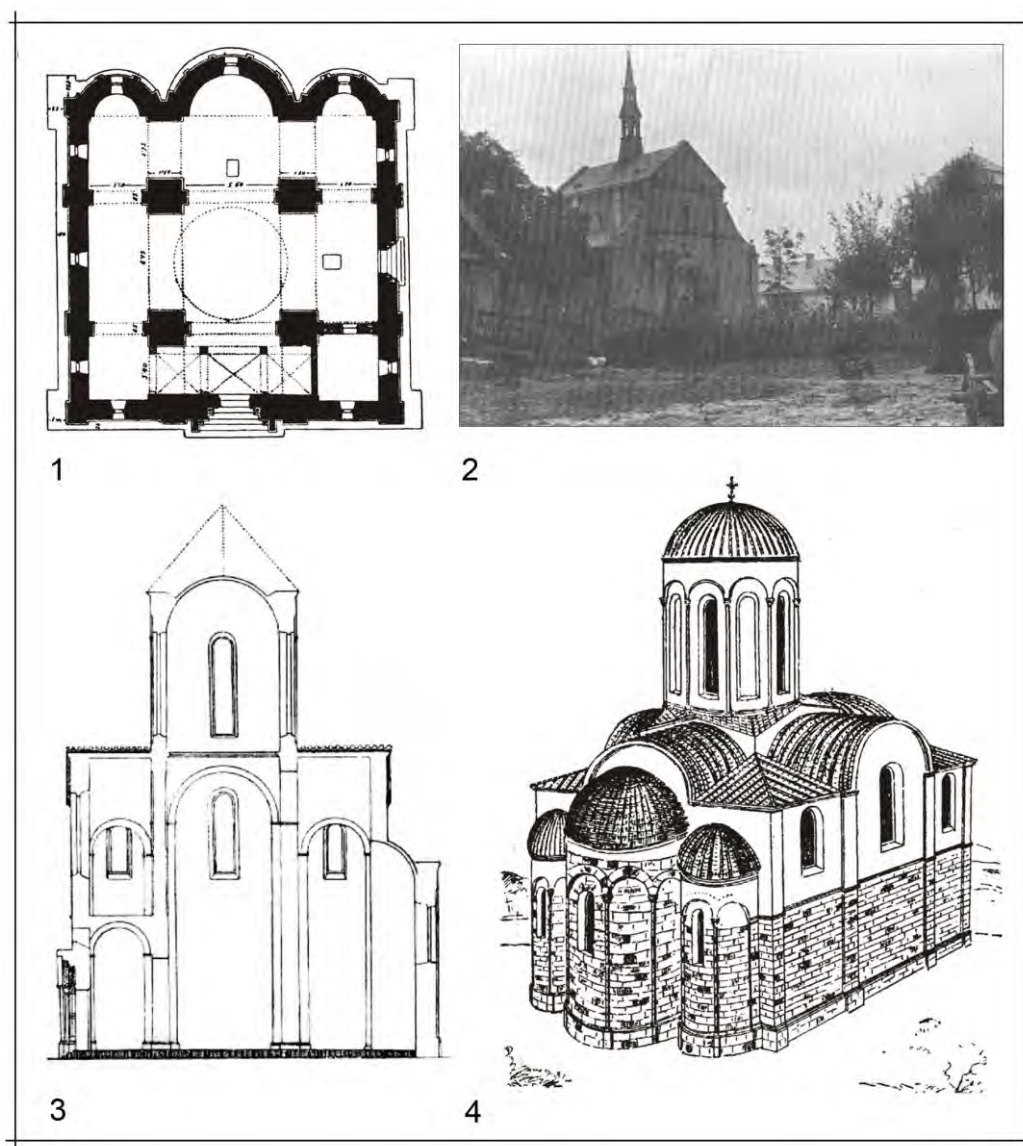

Рис. 4. Публікація пам'ятки за Й. Пеленським: 1 – обмірний план; 2 – фото пам'ятки 1911 р.; 3 – перетин з елементами реконструкції; 4 – об'ємно-просторова реконструкція
Fig. 4. Publication of the monument by Y. Pelenskyi: 1 – measuring plan; 2 – photo of the monument, 1911 p.; 3 – section with elements of reconstruction; 4 – volume-spatial reconstruction

¹ В історіографії також церква «Під Бідуном», «Богородиці», «Над Борщовом» або «Під Дібровою».

Новий обмір плану й замальовки архітектурних деталей здійснив на початку XX ст. Казимир Скуревич. На його плані, як і в попередньому, теж бачимо невідповідність внутрішніх і зовнішніх пілястр на бічних стінах пам'ятки. Тут не показано перекриттів, натомість дослідник підкреслює центричність побудови плану споруди вписаним колом і діагональними лініями, які перебігають через центри підбаневих опор. Внутрішні пілястри західного фасаду на плані значно ширші від інших (рис. 3, 1) [Скуревич, 1906, с. 14–15, рис. 21, 22].

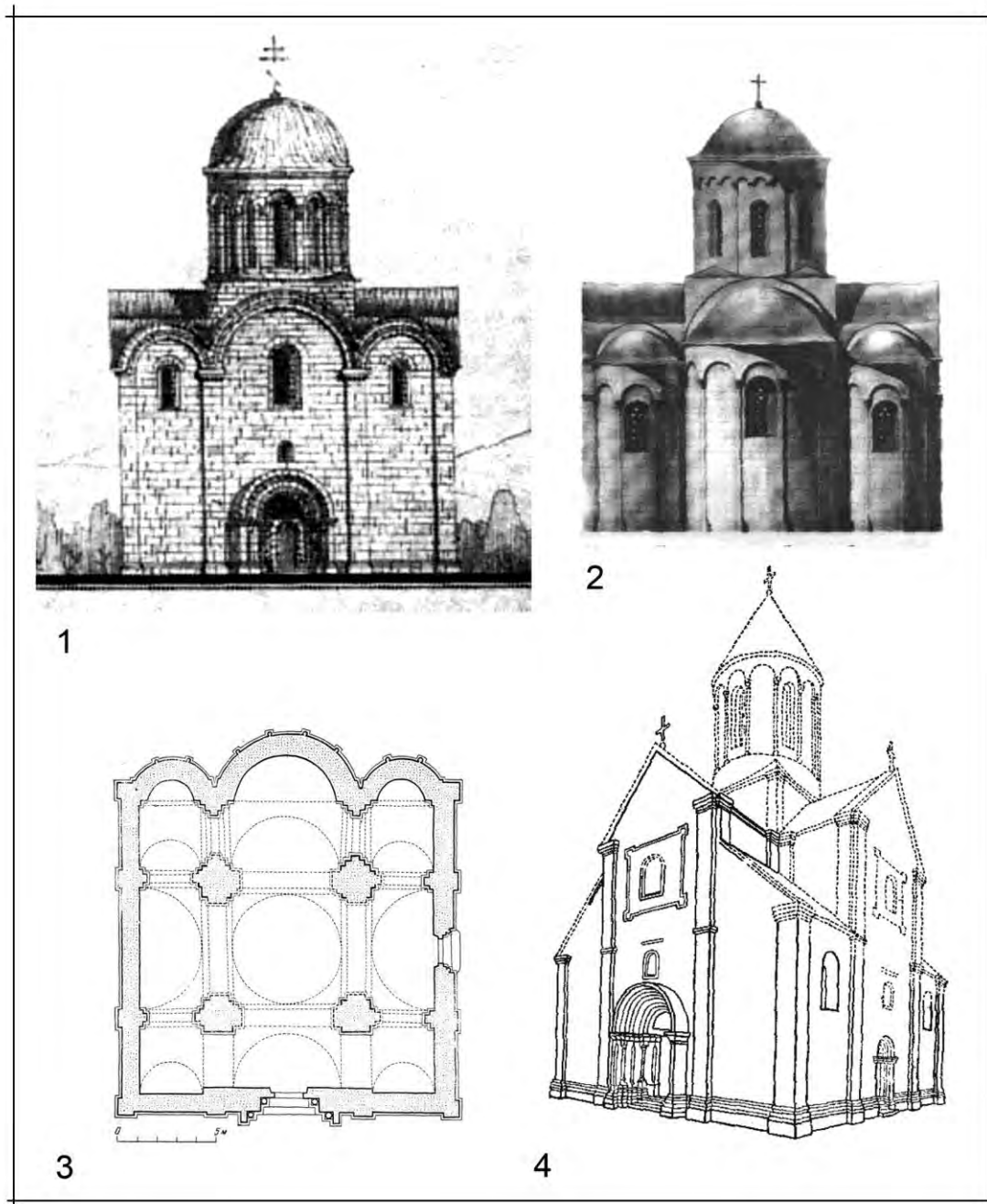

Рис. 5. Фіксація та реконструкції останньої чверті XX ст.: 1 – елементи декору; 2 – обмірний план; 3 – повздовжній перетин; 4 – головний портал; 5 – гіпотетична реконструкція І. Могитича

Fig. 5. Fixation and reconstruction of the last quarter of the XX century: 1 – element of decoration; 2 – measuring plan; 3 – longitudinal section; 4 – main portal; 5 – hypothetic reconstruction by I. Mohytych

Детальне натурне архітектурно-археологічне дослідження об'єктів монументальної архітектури давнього Галича провів у 1909–1911 рр. докторант Краківської академії мистецтв, українець за походженням Йосип Пеленський. Вагома частина його монографії, виданої 1914 р., присвячена вивченню церкви Святого Пантелеймона. Ретельно обстеживши пам'ятку разом з її оточенням, Й. Пеленський виявив уцілілі з княжої доби наземні й підземні частини будівлі, проаналізував планувально-просторову структуру, білокам'яну різьбу, техніку будівництва, архітектурний декор, збережені на стінах графіті та рисунки, розглянув її на тлі розвитку інших шкіл візантійської та романської архітектур, детально дослідив історію церкви-костелу впродовж усього часу її функціонування на основі письмових джерел, а також запропонував свою версію первісного вигляду об'єкта [Pełeński, 1914, s. 1–69, 166–192]. У результаті цих студій учений датував спорудження церкви близько 1200 р., вказував на її монастирську функцію всередині оборонного передміського монастиря, а також пов'язав з іншими пам'ятками, виявленими на території княжого Галича, обґрунтувавши на цій основі поняття галицької архітектурної школи XII–XIII ст. [Pełeński, 1914, s. 193–194].

Йосипу Пеленському належать новий обмірний план, гіпотетичний конструктивний розріз та об'ємно-просторова реконструкція пам'ятки. Окремі деталі, як-от пілястри при основі апсид, учений фіксує правильніше, ніж попередники й наступники². Пілястри бічних стін на його обмірному плані практично відповідають зовнішнім лопаткам храму (пор.: рис. 2, 2, 3, 1, 4, 1). Попри незнання справжньої конфігурації внутрішніх стовпів і пілястрів обмірне креслення плану пам'ятки за Й. Пеленським залишається дотепер актуальним [Іоаннісян, 1988, с. 54]. Дуже важливо, що на ньому, зокрема, зафіксована конфігурація зовнішнього контуру фундаментних мурів із наріжними виступами підмурків, які науковець виявив унаслідок проведення археологічних зондажів (рис. 4, 1) [Pełeński, 1914, s. 30, fig. 5].

Водночас на плані Й. Пеленського зауважуємо й деякі гіпотетично реконструйовані елементи. До них треба віднести зображення значно більшої кількості вузьких віконних прорізів майже в кожному пряслі стін, а також внутрішній контур тамбуру центральної бані, нанесений пунктиром (рис. 4, 1).

Гіпотетичні поздовжній розріз й об'ємно-просторову реконструкцію храму Й. Пеленський здійснив за зразком одночасових пам'яток Візантії, Русі, Кавказу, Південних слов'ян та інших країн греко-візантійського обряду (рис. 4, 3, 4) [Pełeński, 1914, s. 13, fig. 6, 7]. Вони цінні як принципово нова концепція (порівняно з версією В. Луцкевича) просторової реконструкції церкви. На відміну від І. Шараневича, науковець вважав церкву Святого Пантелеймона монастирською, розташованою на передмісті давнього Галича.

У працях Володимира Січинського першої третини XX ст. церква Святого Пантелеймона разом із відомими на той час пам'ятками галицької школи будівництва княжої доби трактована як яскравий феномен на розлозі тлі історії розвитку світової архітектури. У цих роботах широко використано та примножено ілюстративний матеріал [Січинський, 1926; 1928; 1938; 1956, с. 44–47].

Отже, до середини XX ст. у студіях науковців хрестовобанева церква Святого Пантелеймона одержує аргументовану історико-архітектурну оцінку, її потрактовано витвором галицької архітектурної школи XII–XIII ст. Планувальні й конструктивні особливості вважають тотожними до інших церков давнього Галича.

Упродовж 70–80-х років минулого століття проводились історико-архітектурні дослідження та локальні археологічні зондажі у внутрішній частині пам'ятки. Відтак архітектору-реставратору Іванові Могитичу вдалося виявити первісну багатоступну форму підбаневих стовпів, що дало підставу для виконання нового плану споруди на рівні наземних

² Їх бічні сторони спрямовані до центрів апсид, а не паралельно до поперечної осі споруди, що не відповідає дійсності. Цю ж помилку частково повторює наступний обмірний план 70-х років (рис. 5, 3).

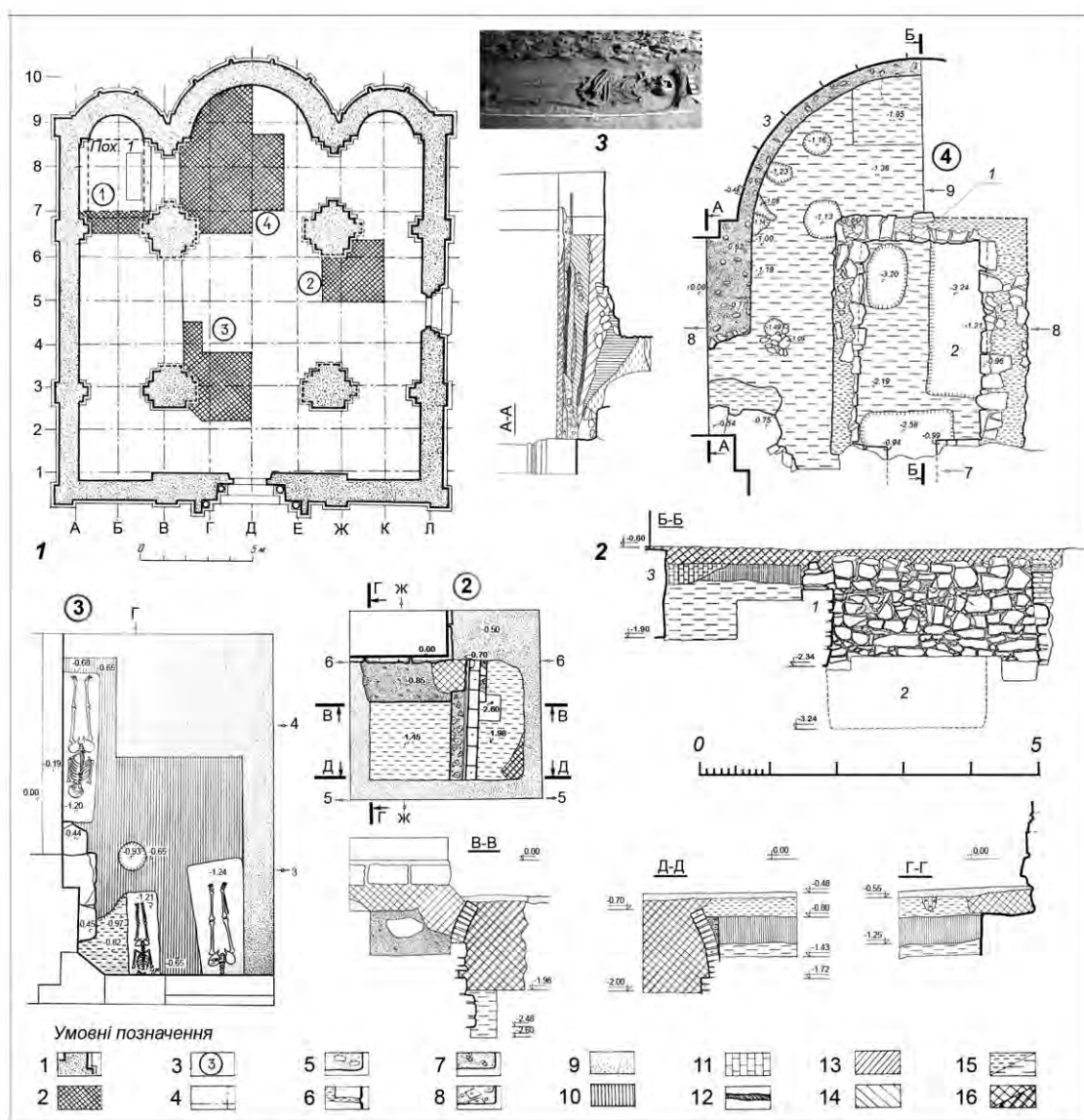

Рис. 6. Фіксація архітектурно-археологічних досліджень 1989 р.: 1 – план розкриттів; 2 – плани та перетини шурфів 2–4; 3 – поховання 1. Умовні позначення: 1 – наземні стіни в перетині; 2 – площі шурфів; 3 – нумерація шурфів; 4 – сітка квадратів; 5 – фундаменти храму у плані; 6 – стіни центральної крипти; 7 – вапняно-піщаний розчин; 8 – вапняно-піщаний розчин з уламками цегли; 9 – піщаний підсип; 10 – гумус; 11 – суміш гумусу і глини; 12 – прошарок вугілля; 13 – будівельне сміття 1; 14 – будівельне сміття 2; 15 – насипна й материкова глини; 16 – засипки XVII–XIX ст.

Fig. 6. Fixation of architectural and archaeological research conducted in 1989: 1 – plan of excavations; 2 – plans and sections of survey trenches 2–4; 3 – burial 1. Legend: 1 – section of ground walls; 2 – an area of survey trenches; 3 – numeration of survey trenches; 4 – square grid; 5 – foundations of the temple in the plan; 6 – walls of the central crypt; 7 – limestone-sand mortar; 8 – limestone-sand mortar with fragments of bricks; 9 – sand stabilization; 10 – humus; 11 – a mixture of humus and clay; 12 – a horizon of charcoal; 13 – construction debris 1; 14 – construction debris 2; 15 – embankment and bedrock clay; 16 – embankment of XVII–XIX centuries

стін [Моги́тыч, 1982, с. 67]. За словами дослідника, було вловлено елементи первісних західного та східного фасадів, які зберегли сліди ухилів фронтонів. Матеріали нових досліджень сукупно з порівняльним аналізом пам'яток архітектури Західної та Східної Європи XII–XIII ст. дали підставу реставраторові для нової гіпотетичної об'ємно-просторової реконструкції храму, згідно з якою він мав понижені міжраменні об'єми, перекриті односхилими дахами, фронтонні завершення центральних прясел фасадів, підвищений, за рахунок східчастих арок, опертих на додаткових уступах стовпів, постамент зі звуженим таким способом високим світловим барабаном, завершеним стіжковою або шоломовидною банею (рис. 5, 3, 4) [Моги́тыч, 1982, с. 65–70]. Проте засадничі підстави нової реконструкції не одержали документального підґрунтя в публікаціях автора, через що достовірність її аргументована недостатньо і спричиняє дискусії [Иоаннисян, Рождественская, 2009, с. 199]. Окремі елементи реконструкції опирались не так на теорію, як на ідейні моменти [Моги́тыч, 2017, с. 257]. При запевненні в «з'ясуванні характеру розміщення внутрішніх фундаментів» не опубліковано жодних фрагментів планів споруди на рівні підмурків [Моги́тыч, 1982; Моги́тыч, 1997; 1998; 2001]. Спричиняють сумніви твердження щодо існування «окремих ділянок стрічкових фундаментів між північною парою стовпів, між південно-східним стовпом і південною пілястрою, між південно-західним стовпом та західною стіною», які, начебто, розібрані в часі перебудови церкви на початку XVII ст. [Моги́тыч, 1982, с. 66; 1998, с. 88; 2001, с. 26].

Дискусії про походження технології мурування та будівничих споруд, що звучали в цей період, не привели науковців до одностайної думки. Вірменський дослідник Оганес Халпахчян висловив припущення, що вірмени брали участь у спорудженні різних будівель Галицького князівства [Халпахчян, 1975, с. 20]. Зовнішня подібність білокам'яної технології мурування галицьких церков XII – першої половини XIII ст.³ до т. зв. кавказької, давала підставу окремим дослідникам вважати, що єдиним імовірним джерелом запозичення технології в Галицькій землі могло бути Закавказзя за посередництва вірмен, колонії яких на Подністров'ї та Прикарпатті відомі з XI–XII ст. [Моги́тыч, Моги́тыч, 1990, с. 60–61].

Таке міркування вважав безпідставним відомий знавець русько-вірменських взаємин Ярослав Дашкевич, який бачив більш обґрунтовану концепцію про міцні зв'язки південноруської та західноєвропейської архітектур, а вірменські елементи, на його думку, треба розглядати в загальному контексті впливів на галицьку школу візантійської архітектури вцілому [Дашкевич, 1993, с. 165–184]. Більш закономірним, зауважував історик, опираючись на низку наукових праць, виглядає твердження про вплив галицької архітектури домонгольського часу на місцеву вірменську [Дашкевич, 1993, с. 180; Рожко, 2016, с. 59–60].

Згідно з періодизацією пам'яток галицької архітектури й розгляду їх у контексті розвитку середньовічних будівельних артійей, яку запропонував історик архітектури Олег Іоаннісян, церкви Святого Пантелеймона в Галичі та невідомої назви у Василеві належать до третього етапу галицького зодчества й побудовані артілями, які потрапили сюди через Польщу та були пов'язані з орденом цистеріанців [Иоаннисян, 1982, с. 20; 1988]. Автор зазначає, що, незважаючи на більший ступінь проникнення романської архітектурної стилістики в галицьку архітектуру порівняно з володимиро-суздальською, це не привело до виникнення «галицького варіанту» романського стилю. Тип храмів продовжував залишатися традиційно київським.

Можливість запозичення досконалішої будівельної технології спорудження стін із білого каменю на певному еволюційному етапі цілком не заперечує глибоких місцевих традицій галицької архітектурної школи. В одній з останніх праць, присвяченій питанню виникнення

³ Про білокам'яну технологію спорудження наземних частин галицьких церков XII–XIII ст. можна конкретно говорити лише на основі поодиноких об'єктів (церкви Пантелеймона біля Галича, Успенського собору у Крилосі), в яких збереглися частини автентичних стін, або археологічних знахідок їх фрагментів, що виявляються дуже рідко [Иоаннисян, 1986, с. 104–105]. Більш перспективний порівняльний аналіз технологій влаштування фундаментів, які дійшли до нашого часу у значно кращому стані збереження, але потребують археологічно-архітектурного вивчення.

давньогалицької архітектури, досвідчений археолог старого Галича Вітольд Ауліх заповідав, що в центрі уваги дослідників цієї проблеми «повинні бути не пошуки слідів запрошених з зовні висококваліфікованих майстрів, які, нібито були творцями галицької школи, а виявлення її місцевих традицій, які свої ж умільці вдало збагатили здобутками західноєвропейського зодчества, пристосувавши їх до своїх смаків та конкретних потреб» [Ауліх, 1992, с. 83].

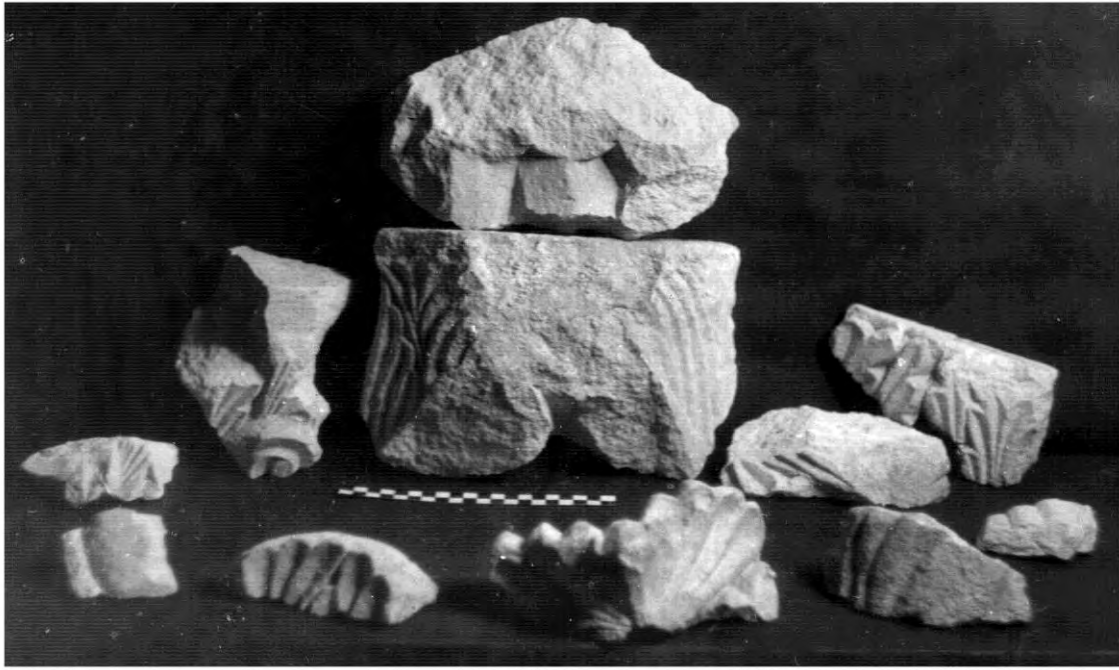

Рис. 7. Уламки архітектурного декору храму, виявлені в муруваннях центральної крини
Fig. 7. Fragments of architectural decoration of the temple, discovered in the walls of the central crypt

Відомий доктор архітектури, професор Юрій Асеев 1989 р. публікує версію реконструкції церкви Святого Пантелеймона в Галичі, яка багато в чому подібна до концепції об'ємно-просторового вирішення пам'ятки, котру представив трохи раніше архітектор з Івано-Франківська Дмитро Сосновий [Асеев, 1989, с. 22]. Обидві підпорядковані вигляду краще вцілілих пам'яток Володимиро-Суздальської землі, збудовані там за князя Юрія Довгорукого (рис. 5, 1–3).

Отже, до 90-х років минулого сторіччя здійснено чимало гіпотетичних об'ємно-просторових реконструкцій храму Святого Пантелеймона, проте результати мінімальних археологічних розкриттів підземних частин пам'ятки введені до наукового обігу без належного документування.

Перспектива подальшого вивчення цієї церкви вбачається у фахових археологічно-архітектурних розкриттях, які можуть відповісти на запитання про планувальні й конструктивні особливості підмурків, стратиграфічне датування, функційне призначення, містобудівельне оточення, а також доповнити її гіпотетичний образ виявленими архітектурними деталями, іншими артефактами, пов'язаними зі самою будівлею.

Результати 1984 р. У складі натурних реставраційних досліджень архітектор Юрій Волощак 1984 р. здійснив низку археологічних розкриттів на прилеглій до пам'ятки території з метою стратиграфічних спостережень, збору археологічних матеріалів, локалізації підмурків монастирського корпусу XVII ст., а також з'ясування особливостей фундаментних виступів при східних наріжниках церкви. На жаль, матеріали цих розвідок не були введені до наукового

обігу. З уцілілої текстової частини звіту, яку зберіг і передав мені сам автор, висновую, що здійснено 18 шурфів різної величини й форми.

Одна із траншей (шурф 3) перетинала північний внутрішній вал, була зорієнтована вздовж лінії північ–південь і проходила на відстані 1,3 м на схід від північно-східного кута храму. У ній зафіксовано стратиграфію й доведено, що внутрішній вал насипали у дві стадії. Перша з них перекривала тонкий шар із керамікою княжої доби, яку автор датував XI–XII ст., тобто до будівництва церкви. Поверхня шару підносилася відносно верхнього обрізу профільованого цоколя споруди на 25 см за рахунок первісного рельєфу місцевості.

Перший насип валу заввишки 1,5 м містив уламки полив'яних плиток, що давало підставу пов'язувати його появу із заміною підлоги у храмі, яку автор датував часом переосвячення церкви на костел, що відбулося близько до першої згадки про нього 1367 р. Землю для цього насипу брали з рову метрової глибини, викопаного з напільного північного боку.

Другу стадію насипу валу, яка додала йому висоти 50 см (на час фіксації), автор звіту пов'язує з облаштуванням францисканського монастиря (1598–1611), коли храм перебудували, спорудили біля нього корпус монастиря та вежу-дзвіницю, доповнивши прямокутний периметр монастиря земляним насипом. Землю для насипання цієї фортифікації брали з фундаментних ровів новобудов (можливо, також із котлованів крипт, які споруджували у храмі). Гребінь валу в місці перетину траншеєю складав відмітку +2 м, а на північно-східному розі укріплення – +2,6 м відносно рівня цоколя храму.

Прирізками до траншеї (шурфи 5, 7 та 8) розкрито одне поховання з прицерковного некрополю та обстежено двосторонній фундаментний виступ під наріжником храму. Поховання (шурф 8) виявлене при внутрішньому контурі валу. Це був, за словами автора, кістяк «високого мужчини, імовірно монаха, зорієнтованого головою на схід». При похованні не виявлено жодного супровідного інвентарю. У примітках звіту Ю. Волощак зазначає, що «цвинтар розташовувався на схід від храму. Випадково були виявлені три поховання», одне з яких щойно загально описане. Про інші два інформація відсутня.

Обстеження двостороннього виступу на північно-східному розі храму (шурфи 5, 7) підтвердило фіксацію, яку опублікував свого часу Й. Пеленський. У плані виступ висувався від контуру стрічкових фундаментів на 30–35 см. Його північна сторона була завдовжки 2,4 м, а східна – 2 м. Виступ влаштовано одночасно зі стрічковими підмурками стін та апсид. До його конструкції використано ріняк і брили вапняку, скріплені міцним вапняно-піщаним розчином із додатком дрібної гальки фракції до 15 мм. Підшва конструкції залягала на рівні -1,8 м відносно верхнього обрізу цоколя. Відзначено, що конструкція фундаменту була заглиблена в материкову глину на 80 см.

У шурфі 6, закладеному при південно-східному куті храму, розкрито симетричний двосторонній фундаментний виступ. Своєю підшвою на відмітці -2,65 м він досягав поверхні материкового горизонту. Так фундамент південно-східного наріжника закладено на 85 см глибше за підмурок північно-східного, а материковий горизонт, судячи з обмірів, мав би спадати від півночі на південь уздовж східного фасаду пам'ятки на 1,65 м. Дослідник також відзначає, що контур фундаменту південно-східного наріжника у плані виступає від наземного кута храму до сходу на 1,4 м.

Інші археологічні шурфи (9, 10 та 13–17) зроблено з метою виявлення підмурків східного й південного крила монастирського корпусу. Культурний шар із південного боку від пам'ятки перевищував 2 м товщини, що було пов'язане з підсипанням терену з південного боку, де природний рельєф помірно спадав. Фундаменти монастирського корпусу, який виник на переломі XVI/XVII ст., були закладеними у ровах завширшки в середньому 1,6 м і заглибшки від 2,5 до понад 3,06 м. За логікою пониження рельєфу місцевості найглибший рівень підшви підмурків монастирського корпусу треба очікувати під його південно-східним зовнішнім наріжником, де дослідження ще не проводилися.

В одному з шурфів на віддалі 14 м до півдня від храму за 30 см під денною поверхнею було виявлено великий уламок архітектурної деталі з різьбленими пальметами, вагою близько 100 кг. Це – частина капітелі підбаневого стовпа давньої церкви Святого Пантелеймона. Пізніше знахідку реконструювали і встановили методом анастилозу в південно-західному стовпі реконструйованої пам'ятки. Як зазначає у звіті Ю. Волощак: «... за словами самовидців, ще в 1940-вих роках на південний захід від храму лежали стоси каменів зі слідами оздоб і квадри, що збереглися з часів руйнування храму і будівництва монастиря. Стос поступово був розібраний на будівництво оточуючих хат, аж до Залукви, а залишки відгорнув бульдозером на південний схід від в'їздової вежі господар Крищук Едуард Йосипович».

З рухомих артефактів, зібраних й зафіксованих у часі археологічних досліджень під керівництвом Ю. Волощака, згадані й частково описані такі знахідки:

- 1) уламки гончарної кераміки й амфорної тари XII–XIII ст.;
- 2) фрагменти віконних скельць-оболонки XIII ст. діаметром 76, 77, 80 мм із завальцьованим краєм шириною до 4 мм із патиною – перламутрово-молочним матовим окисом;
- 3) віконні скельця-оболонки XVII ст. із прозорою рожево-фіолетною патиною та вузьким до 2,5 мм вальцем, діаметром 83, 86 і 90 мм;
- 4) уламки гутного вітражного скла;
- 5) фрагменти давньоруських склянок;
- 6) крупини сплаву із зеленим окисом;
- 7) ковані цвяхи;
- 8) змійка від кованого хреста;
- 9) наконечники давньоруських стріл;
- 10) уламки різьблених архітектурних деталей;
- 11) фрагменти квадратних керамічних плиток різної товщини – 1-3 см, розміром 11,5×11,5 і 12,5×12,5 см із поливою жовтого, зеленого, вохристого, коричневого кольорів, окремі зі слабо вираженим рельєфом;
- 12) уламки кахель XVI–XVIII ст. чотирьох типів із рельєфним рослинним орнаментом. До першого, найдавнішого, типу можна віднести неполивані з XVI–XVII ст. Другий тип із низьким рельєфом і синьо-білою поливою з глибиною бічниці 9 см із XVII ст. Третій – зелено-поливані з вузькою високою рамкою та гострим рельєфом. Четвертий – із широкою пологою рамкою-ковчегом й округлим рельєфом, зелено-поливаний – XVII ст.⁴.

У звіті Ю. Волощака подані глибини виявлення комплексів знахідок та вимосток переважно річковим каменем і приблизне розташування шурфів, що допомагає частково зрозуміти рельєф місцевості на час побудови й першого періоду функціонування храму. Однак без відповідної графічної, стратиграфічної та фотографічної інформації результати досліджень інтерпретувати важко. Місце зберігання документації та рухомих знахідок із цих досліджень поки невідоме. Окремі артефакти, що стосувалися безпосередньо храму (архітектурні деталі, скляні оболонки вікон) були використані при розробці й реалізації проєкту його реконструкції 1998 р.

Результати 1989 р. Рятівні архітектурно-археологічні дослідження 1989 р. були наслідком неоправданого пониження рівня підлоги храму до поверхні фундаменту, тобто на 60 см, унаслідок чого реставратори зруйнували склепіння поховальних крипт. Розкопки, проведені під керівництвом автора, полягали у фіксації решток центральної, локалізації північної, а також південної крипти. Окрім того, принагідно вдалося обстежити частини фундаментів центральної апсиди та кількох підбаневих стовпів (рис. 6, 1).

Шурф 1 закладено з метою локалізації західної стіни північної крипти, яка була завалена будівельним сміттям. У процесі дослідження з'ясувалося, що вона розміщувалася під північно-

⁴ Консультації з датування кахель надав відомий львівський реставратор Петро Лінинський.

східною клітиною церкви. Внутрішні її параметри – $3,45 \times 2,56 \times h_{\max} 1,7$ м. Довшою стороною крипта зорієнтована вздовж лінії схід–захід і перекрита бочковим півциркульним склепінням із цегли на розчині. Параметри цегли – $29\text{--}30 \times 16\text{--}17,5 \times 6,5\text{--}7$ см. Її формат дає змогу датувати спорудження крипти другою половиною XVII–XVIII ст., коли храм перебував у руках отців францисканів. Нижня частина стін крипти до рівня $-1,7$ м мурована з повторно використаних вапнякових блоків та опоки у відповідному котловані на глиняному розчині. Рівень материкової долівки крипти $-2,04$ м.

При південній стіні крипти виявлене поховання 1, захоронене в неглибокій ямі. Кістяк – у витягнутому положенні, навзнак, головою на захід. Ліва рука зігнута в лікті перпендикулярно до плечової кістки, тобто на животі, кистю під правим ліктем. Права – напівзігнута в лікті, кистю – на тазі (рис. 6, 3). Поховання пошкоджене при руйнуванні склепіння крипти. Частково проломаний череп, відсутні обидві плечові кістки. За візуальним обстеженням кістяк належить особі віком ~ 40 років, зростом $\sim 1,76$ м. При зачистці поховання супровідного інвентарю не виявлено. Захоронення законсервоване піском *in situ* (рис. 6, 3).

Шурф 2 розплановано при південно-східному підбаневому стовпі з метою обстеження його фундаменту й частини південної крипти. У межах шурфу розкрито частину стіни та склепіння крипти. Воно вимуроване з такої ж цегли, як і північна крипта, що дає підстави вважати їх синхронними. Крипта споруджувалася у котловані. Її материкова долівка залягає на рівні -2 м. Бічні стіни складаються з трьох рядів цегляного мурування завширшки в одну цеглу – $28\text{--}30$ см. На стіни спираються п'яти склепіння, мурованого завтовшки в півцегли. Простір, утворений між похилою поверхнею склепіння і стінкою котловану забутований битою цеглою на розчині до відмітки $-0,8$ м. У місці стовпа склепіння крипти опирається на конструкцію його фундаменту, що аналогічне до північної (рис. 6, 2).

При південно-західному куті підмурку стовпа здійснено глибинне зондування, у якому досягнуто рівня підосви конструкції на відмітці $-2,48$ м. Сама конструкція фундаменту підбаневої опори мурована з грубо обробленого каменю-вапняку на вапняно-піщаному розчині з домішками дрібної річкової гальки. Судячи з виступу платформи фундаменту відносно наземних контурів теперішнього стовпа, розмір його основи мав би наблизитися у плані до квадрата зі стороною 3 м.

У північній та західній стінках шурфу вдалося зафіксувати стратиграфію культурного шару до материкового горизонту. У проміжку від $-0,56$ м до $-0,84$ м залягає рівномірний пласт насипної жовтої глини. Він відіграв роль

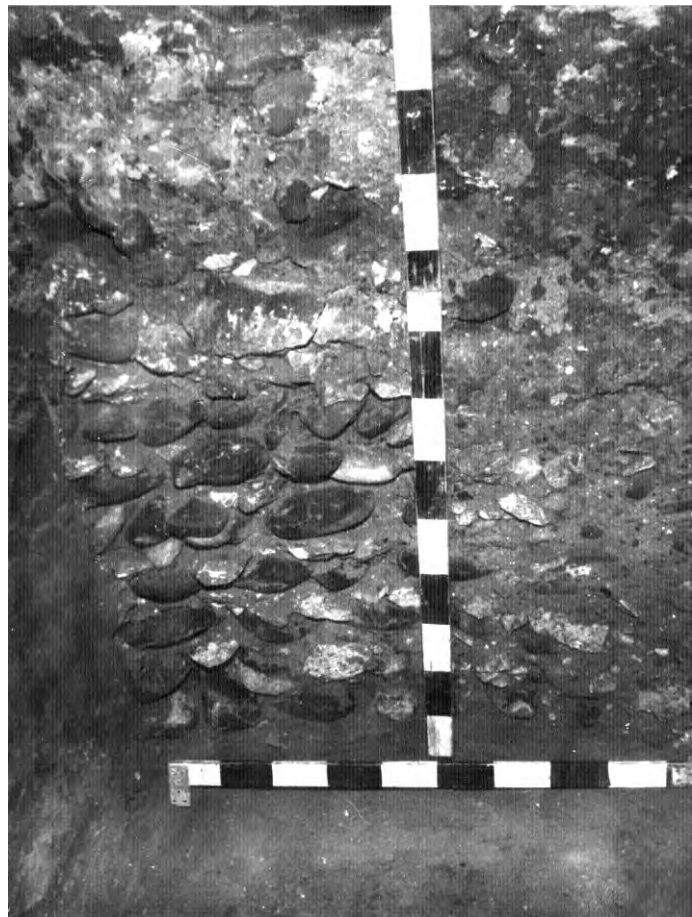

Рис. 8. Фрагмент внутрішнього лиця фундаменту центральної апсиди

Fig. 8. Fragment of internal face of foundation of central apse

нівеляційної підготовки під первісну долівку храму. Далі, до рівня -1,2 м залягає шар чорного сухого гумусу, який поступово переходить у материкову жовту глину. У шарі гумусу не виявлено жодної знахідки (рис. 6, 2).

Шурф 3 перебував при північно-західному підбаневому стовпі в центральній наві храму. Горизонтальна зачистка на рівні -0,65 м виявила кілька плям, три з яких виявилися поховальними ямами, а одна – ямкою від стовпа риштувань (рис. 6, 2).

У ямі на схід від фундаменту підбаневого стовпа поховання виявлене на рівні -1,07 м. Кістяк у витягнутому положенні, головою на захід, руки: ліва кисть – на животі, права – на грудях. Ріст – ~1,84 м. Розміри черепа – 11×16×16 см. Поховання чоловіка, безінвентарне.

На південь від стовпа у ближній ямі зафіксоване поховання дитини віком 6–10 років. Кістяк – на рівні -1,21 м, у витягнутому положенні, кисті рук на животі, зріст – 1,04 м. Череп перекритий фундаментами хорів, а отже, поховання здійснене раніше за їх появу.

У південно-західному куті шурфу виявлено частину поховання дорослого чоловіка (зріст – ~1,84 м). Вдалося розкрити лише нижню частину кістяка, оскільки верхня також перекрита підмурком хорів (рис. 6, 2).

Усі три поховання, виявлені в шурфі 3, перебувають у доброму стані збереження. При зачистці простежувалися також сліди домовин, із конструкцій яких походить кілька виявлених кованих цвяхів. Стан збереження кістяків і супровідного до них матеріалу не дає підстав датувати поховання княжою добою. Їх треба відносити до модерного періоду кінця XVI–XVII ст.

Концентрична ямка діаметром 40 см і глибиною 30 см віддалена від контуру підмурку стовпа на 55 см і, швидше за все, є слідом від будівельних риштувань (рис. 6, 2).

Шурф 4 розплановано на місці центральної підвітарної крипти й розширено в північному та східному напрямках до фундаментних конструкцій храму (рис. 6, 1). Він виявився найінформативнішим.

На рівні -1 м добре виявилися контури стін центральної крипти, внутрішня частина якої була заповнена будівельним сміттям. Після його усунення та зачистки вцілілих *in situ* субстанцій крипти розпочалися дослідження збережених у ній внутрішніх об'єктів. На дні (рівень -2,2 м) виразно виявилися плями трьох ям, у заповненні яких продовжили заглиблення. Яма овальної форми (90×60 см) у північно-східному куті крипти мала ледь похилі стінки й горизонтальне дно на відмітці -3,2 м. У її заповненні виявлено три людські черепи та кілька великих трубчатих кісток. Отже, вона пов'язана з перезахороненнями.

При південній стіні крипти вибрано заповнення прямокутної у плані ями 2,2×0,8 м. Вона мала вертикальні стінки й горизонтальне дно на рівні -3,24 м. У верхній частині виявлено масу людських кісток без анатомічної послідовності. Серед них – 16 черепів. На підставі цього можна припускати перепоховання тут кістяків 16 осіб. На рівні -3 м зачищене поховання у труні, густо оббитій декоративними цвяшками. Вони набиті з кроком 2–3 см уздовж колишніх ребер домовини. Гвіздки мали ніжку завдовжки 3 см і завершувалися півсферичною шапочкою діаметром 25 мм. Такі ж цвяшки в похованнях XVII–XVIII ст. я виявив у Лаврівському монастирі, у храмі Святого Онуфрія на Самбірщині [Лукомський, 1987, табл. 15–16].

Кістяк розміщений у витягнутому положенні, головою на захід, руки – кистями на животі, зріст – ~1,84 м. Поховання багатого чоловіка, здійснене в XVII–XVIII ст., а об'єм ями використано для перепоховання близько 16 кістяків.

Третя поперечна яма при вході до крипти теж поховальна. Прямокутна – 1,4×0,5 м у плані. Дно на рівні -2,58 м. Тут виявлені останки молодої особи, зростом близько 1,4 м. Кістяк зорієнтований головою на північ. При дослідженні поховання знайдено ремінну пряжку й рештки шкіряного взуття зі шнурівками, сплетеними з використанням металевих ниток. Після обстеження всіх поховань і перепоховань останки перепоховано в тих самих ямах.

Центральна крипта, як і бічні, споруджена в котловані розмірами 3,4×2,8×2,2 м. На відміну від бічних, стіни та склепіння тут муровані переважно з білого вапнякового каменю

повторного використання на глиняному розчині, що може вказувати на раніше її датування. У бічних стінках входу простежувалися, мабуть, ремонтні вставки зі згадуваної цегли на розчині. Мурування стін центральної крини велось з підручного, переважно повторно вживаного, матеріалу в мало регулярний спосіб. Переважають уламки тесаних блоків, звернені обробленими площинами до інтер'єру. Серед каменів виявлено 12 фрагментів деталей із декоративною та орнаментальною різьбою, а також низку профільованих елементів білокам'яного оздоблення. Віднайдені уламки різьби та профілі дуже подібні до збереженого декору церкви Святого Пантелеймона. Нема сумніву, що вони походять зі зруйнованих частин первісного білокам'яного храму (рис. 7).

На рівні -0,85 м (під будівельним горизонтом) поза межами крини зафіксовано кілька археологічних об'єктів у вигляді ямок. Яма 1 заповнена сумішшю чорного гумусу та глини. Вибрано лише частину (у плані 60×70 см), яка попадала в межі розкопу. Друга розміщувалася у брівці. Яму найлогічніше пов'язувати з попередніми дослідженнями храму (рис. 6, 2).

Яма 2 являла регулярне заглиблення круглої у плані форми діаметром 40–45 см, віддалене від контуру фундаменту апсиди на 13 см. Вона завершувалася ледь упуклим дном на рівні -1,2 м. У її заповненні виявлено три фрагменти давньоруської кераміки. Ямки 3, 4 та 5 мають ірраціональні контури і, найправдоподібніше, тваринного походження.

Ямка 6 теж концентрична, забутована річковим каменем. Відстань від фундаменту до неї – 18 см. Відмітка дна – -1,49 м. У заповненні виявлено фрагмент брускової цегли формату – ?×12×9 см. З усіх простежених ямок цікаві лише дві – 2 і 6. Вони походять від закріплення рихтувальних стовпів, які встановлювали в часі спорудження храму.

Завдяки збереженню рівня останньої підлоги у проміжку між підбаневим стовпом та апсидами випала сприятлива можливість простежити стратиграфію в північній брівці розкопу. Тогочасна остання підлога була влаштована з кам'яних плит на бетонній основі та гравійній підсипці загальною потужністю 10–14 см. Під нею зафіксовано прошарок вугілля завтовшки 4–6 см, який залягає на шарі глини завтовшки 10 см. Можливо, пласт глини – це підготовка для попередньої підлоги. На рівні від -30 см до -40 см між двома шарами будівельного сміття простежується ще один прошарок вугілля завтовшки 5–6 см. Він теж може бути слідом від пожежі, що відбулася у міжчасі будівельних періодів пам'ятки. На жаль, відсутність археологічного матеріалу із вказаних шарів через нефахове їх усунення реставраторами-виробничниками не дає змоги прив'язати точніше сліди пожеж до відомих історичних фактів. Можна лише припускати теоретично, що один із них відноситься до пожежі, яка сталася 9 травня 1802 р. [Pełeński, 1914, s. 192]. З пізніших часів відома ще значна пожежа в середині храму, яка трапилася 1917 р. за липневого контрнаступу російських військ під час Першої світової війни. Тоді впала стеля, вигоріли всі вівтарі, лавки, амвон, образи, органи; вогонь дістався до захристії і спалив у ній все, що там було [Чемеринський, 2018, с. 10].

Під останнім низу шаром будівельного румовища залягає похило шар чорного гумусу, сформований унаслідок внутрішніх перекопів уже після влаштування апсидного фундаменту. Його підстелеє сильно ствердла жовта глина, яку застосували тут, правдоподібно, з метою підсилення конструкції основи підбаневого стовпа. Її шар лежить на нерівномірно підрізаний поверхні материкової глини між відмітками від -1,2 до -1,3 м (рис. 6, 2: А–А).

У шурфі 4 вдалося простежити північну частину внутрішнього контуру фундаменту центральної апсиди. Однією із планувальних особливостей підмурку виявилось значне його проникнення у внутрішню частину споруди відносно контуру наземної конструкції – на 1,1 м (рис. 6, 2).

На центральній осі храму при внутрішньому контурі фундаменту апсиди здійснено зондування до рівня підшви конструкції, яка залягає на відмітці -1,9 м. Ширина розкриття лиця фундаменту – 1 м. Потужність апсидного підмурку від підшви до верхнього обрізу – 1,3 м. Фундамент влаштований у рові, заглибленому на 80 см у материкову основу. Рів мав строго вертикальну стінку й горизонтальне дно. Для детальнішого обстеження будівельно-

технічних особливостей підмурку частину конструкції смугою завширшки 50 см звільнено від наплилого поверхневого розчину (рис. 8).

Технологія зведення конструкції підмурку полягала в послідовному заповненні фундаментного рову якомога суцільнішими верстами переважно річкового каменю (ріняка) із заливанням їх згори розчином. Між другим і третім знизу ярусами мурування в розчині починають простежуватися вкраплення вапнякового щебеню, які продовжуються й надалі. До висоти конструкції 70 см налічується 7 верстов річкового каменю. У цій частині розчин однорідний і становить суміш піску, дрібної гальки й вапна. У його масі простежуються домішки деревного вугілля (крупини до 3 см), а також незначні вкраплення спеченої глини.

Рис. 9. Загальний вигляд храму Святого Пантелеймона з північного заходу в час досліджень 2019 р.
Fig. 9. General view of the Church of St. Pantaleon from the northwest during excavations conducted in 2019

У верхній частині конструкції фундаменту мурування менш регулярне. Верстви читаються за нюансними відтінками розчину та мають товщину 10–12 см. Річковий камінь стає дрібнішим – в середньому 5–12 см у промірі, натомість зростає кількість домішок уламків вапняку. Завершальний пласт підмурку завтовшки 30 см демонструє світло-сірий розчин холоднішого відтінку з менш регулярною, а можливо, й безладною забуткою битого вапняку та річкового каменю (рис. 8).

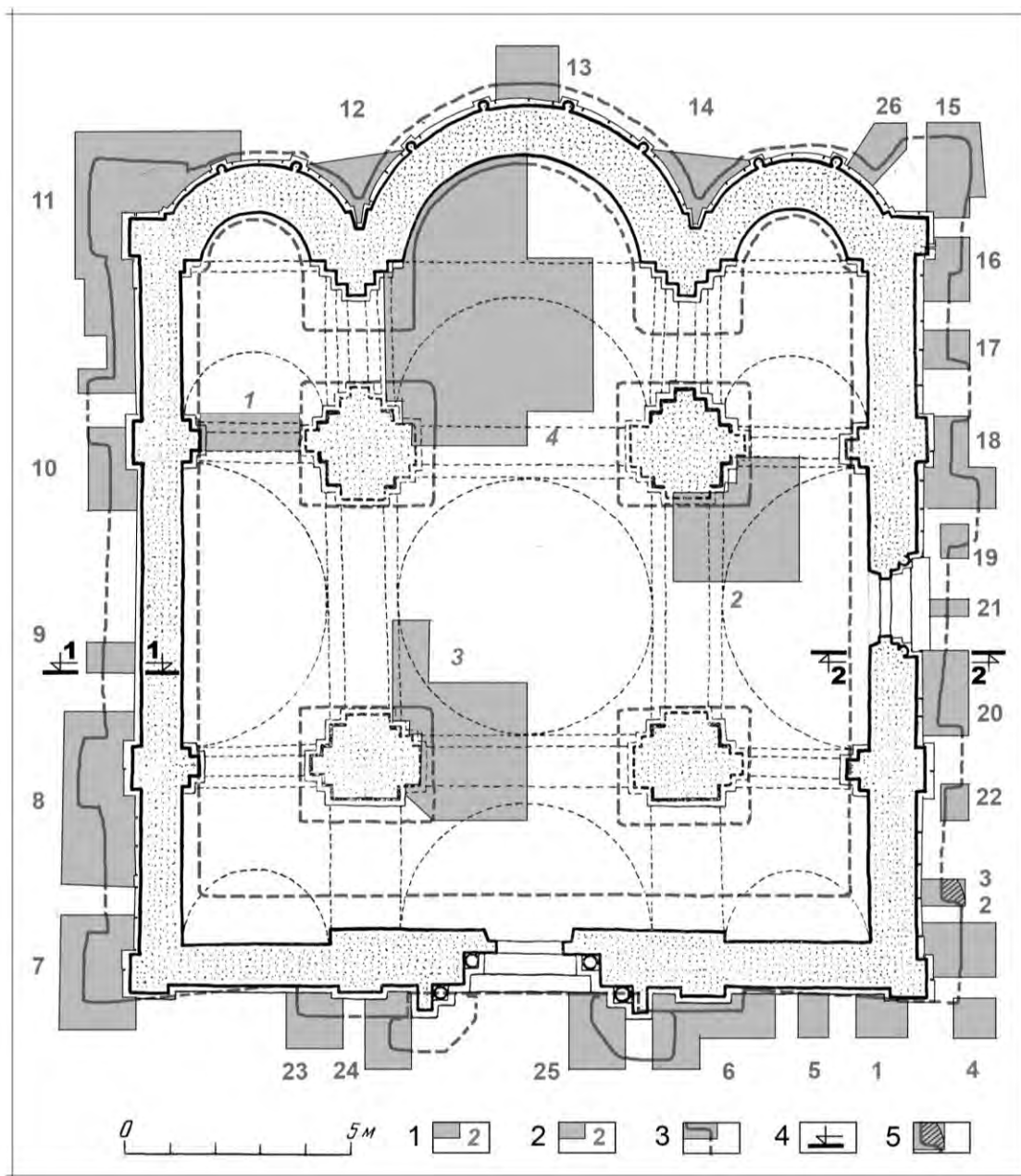

Рис. 10. План храму Святого Пантелеймона: 1 – нумерація шурфів 1989 р.; 2 – нумерація шурфів 2019 р.; 3 – встановлені та здогадні контури фундаментних конструкцій; 4 – стратиграфічні перерізи; 5 – шурф Й. Пеленського

Fig. 10. Plan of the Temple of St. Pantaleon: 1 – numeration of survey trenches, 1989 p.; 2 – numeration of survey trenches, 2019 p.; 3 – established and hypothetical outlines of foundation constructions; 4 – stratigraphic sections; 5 – survey trenches of Y. Pelenskyi

Отже, у результаті досліджень 1989 р., проведених під керівництвом автора у внутрішній частині храму, встановлено контури перебігу окремих фундаментних мурів, уточнено їх будівельно-технічні особливості, зафіксовано стратиграфію, виявлено низку поховань як у криптах, так і в центральній наві, зібрано археологічний матеріал [Лукомський, 1990].

На початку ХХІ ст. поблизу церкви Святого Пантелеймона відбувалися масштабні дослідження під керівництвом археолога Богдана Томенчука, за участю археолога Олега Мельничука. У віддалі 30–50 м на схід від храму досліджено площу понад 600 м².

Тут виконано перетин оборонної лінії городища, виявлено сліди двох жител першої половини ХІІ ст., а також рештки двошарового комплексу кам'яних підмурків, стовпових і господарських ям, вимосток, які відносяться, на думку науковців, до резиденцій князів Романа Мстиславича та Данила Романовича [Томенчук, Мельничук, 2008, с. 52–53; Томенчук, 2016, с. 168–174].

Результати 2019 р. Нові архітектурно-археологічні дослідження при фундаментах давньогалицької церкви Святого Пантелеймона провів 2019 р. Археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич»⁵. Вони були пов'язані з ремонтними роботами, спричиненими незадовільним технічним станом переважно нижньої частини пам'ятки у зв'язку з перезволоженням стін, що пояснюється непомірно високим рівнем зовнішньої відмостки порівняно з реставраційною відміткою підлоги в інтер'єрі споруди. Розбирання, заміна й пониження рівня відмостки навколо пам'ятки надали рідкісну можливість простежити фундаменти споруди ззовні (рис. 9).

Загалом при стінах пам'ятки виконано 26 шурфів, оскільки контури її фундаменту виявилися надзвичайно інформативними (рис. 10). Шурфи опрацьовувалися згідно зі загально прийнятою методикою архітектурно-археологічних досліджень. Після демонтажу відмостки у вигляді замощення з річкового каменю на піску завтовшки ~15–20 см площу шурфів поглиблювали поштихово з проміжними зачистками, графічною, фото- й описовою фіксаціями.

З метою уникнення небезпеки ослаблення підземних частин пам'ятки площу шурфів не завжди доводили до їх підшови, визначаючи рівень закладання фундаментних конструкцій за допомогою щупа. Для висотної прив'язки артефактів та об'єктів обрано умовний «0» на верхньому обрізі цоколя, відмітка якого вздовж усього периметру пам'ятки розбігається в межах кількох сантиметрів. Обміри плану виконували методом тріангуляції від базових точок, зв'язаних у полігон, а також за допомогою причалки в масштабі 1:50. Графічну фіксацію перетинів здійснювали за допомогою рейки, виска й мірничої стрічки в масштабі 1:20. Консервацію опрацьованих шурфів проводили завезеною жовтою глиною із застосуванням панцирних мурувань річковим каменем при вертикальних контурах фундаментних конструкцій із відповідними утрамбуваннями через кожних 10 см.

У перших шурфах, розпочатих при південно-західному нарізнику пам'ятки, який був у найбільш загрозливому стані збереження, з'ясувалося, що задля влаштування підземного дощового водовідведення поверхню автентичних фундаментів пам'ятки було прорубано смугою завширшки 35–40 см на два–три ряди мурувань (рис. 11).

Цокольний ярус наземної частини церкви Святого Пантелеймона складається з двох верстов блоків. Нижню з них формують рівно тесані квадри, а верхню – блоки з профілюванням аттичного зразка. Блоки цокольного ярусу церкви переважно виконані з грубозернистого, напевно, бережанського вапняку, і походять вони з часу реставрації міжвоєнного періоду. Лише окремі вкраплення серед реставраційного матеріалу автентичні й

⁵ Керівник загону – Ігор Креховецький, археологи – Андрій Фіголь, Олег Мельничук; консультант – Юрій Лукомський. Роботи виконували впродовж 07.08.–27.11.2019 р. згідно з договором, укладеним із керівництвом НЗ «Давній Галич» на меценатські кошти від підприємця Степана Мазура з Івано-Франківська.

виконані з дрібнозернистого вапняку. Реставраційний матеріал міцніший і перебуває у значно кращому стані збереження, аніж автентичний літотамнієвий вапняк, який зберігся *in situ* від першого будівельного періоду пам'ятки XII ст. Лицьові поверхні автентичних блоків подекуди цілком утрачені (рис. 11).

Під цоколем споруди простежуються переважно реставраційні підмурівки з річкового каменю, уламків вапняку й різночасової, зокрема й пізньої (до XX ст.) цегли. Підмурівки заповнюють порожнину, яка утворилася внаслідок ерозії й деструкції первісного матеріалу. Автентичним матеріалом цього ярусу конструкції треба вважати грубо оброблені вапнякові блоки. Висота деструктованого ярусу фундаменту становить близько 30 см і простежується до відмітки -1,05 м. Поверхню фундаменту в наріжній частині споруди складали грубо оброблені брили вапняку, поєднані зі сумішшю річкового та вапнякового дрібнішого каменю на розчині. Зараз верства дуже знищена за рахунок розтріскування вапняку внаслідок промерзання. Цей ярус досягає відмітки -1,4 м, після чого залягають верстви річкового каменю з додатком вапнякового щебеню на розчині, тобто конструкція підмурку, влаштована у фундаментному рові (рис. 11).

Унаслідок опрацювання перших п'ятьох шурфів з'ясувалося: по-перше, фундамент наріжника виступає лише в південному напрямку; по-друге, західна межа підмурку перебігає попід контуром наземних конструкцій так, що наріжна пілястра частково навісає на кілька сантиметрів поза зовнішній контур фундаменту. Аналогічну конфігурацію перебігу контурів фундаментів простежено під симетричним північно-західним наріжником храму (шурф 7), але виступ із півночі менший, шириною всього 1,5 м, тоді як південний завширшки 2,35 м (рис. 10). При східній щоглі південного наріжного виступу, виявлено зонд попередніх дослідників, очевидно, Й. Пеленського. Він мав у плані косий контур, вертикальні стінки й завершувався на рівні -1,7 м, тобто не досягав підосви фундаменту на 50 см (рис. 10, 5).

У шурфі 4 вдалося локалізувати південно-західний наріжник підмурку пам'ятки. Його вимурувано до поверхні з річкового каменю й окришин вапняку без застосування вапнякових брил у верхній час-

Рис. 11. Шурф 2. Вигляд із півдня на проміжному етапі розкриття
Fig. 11. Survey trench 2. View from the south in the interim phase of discovery

тині. При поверхні наріжника фундаменту простежується своєрідний відворот – «карниз» на 6–7 см, утворений на рівні запуску фундаментного рову -1,21 м. Загальна висота фундаменту разом із відворотом становить близько 1 м. Будівельний шар при верхній кромці підмурку практично відсутній. Він має вигляд невиразної горизонтальної лінії, на якій залягає всього кілька дрібних окришин вапняку. Культурний шар, сформований до початку будівництва, являє собою однорідний темний гумус або коричнево-чорний гумусований суглинок, який, починаючи з відмітки -1,75 м, поступово через передматериковий шар сягає рівня суцільної материкової жовтої глини на відмітці -2 м.

Шурф 6 розплановано навпроти другої від півдня пілястри західного фасаду храму. У ньому локалізовано частину регулярного фундаментного виступу під лопатку (пілястру) наземного муру. Зовнішній контур основної стрічки фундаменту практично збігається у плані з площиною фасаду, а величина виступу становить 55 см. Виступ перев'язаний з основним масивом мурування і закладений із ним одночасно (рис. 10).

У північній частині шурфу 6 виявлено ще один додатковий виступ, влаштований для опирання бічної щокви порталу. Його споруджено аналогічною технікою, що й стрічкові фундаменти – верствами річкового каменю з присутністю окришин вапняку на розчині в рів із вертикальними стінками. До верхньої верстви конструкції використано масивну грубо тесану плиту вапняку (рис. 12).

Рис. 12. Шурф 6. Домурований виступ фундаменту. Вигляд з південного заходу

Fig. 12. Survey trench 6. Added projection of foundation. View from southwest

Конструкція фундаменту західної стіни під пілястрою закладена на глибині 1,2 м відносно його обрізу, тобто на відмітці -2,16 м, а підосва докладеного – на глибині -1 м відносно його поверхні або на відмітці -1,96 м. У стрічковому фундаменті місцями

простежуються елементи мурування *opus spicatum*. Верстви заливки автентичного фундаменту мають товщину в середньому 15 см (рис. 12).

На поверхні стрічкового фундаменту викладено верству лупаного вапняку завтовшки 5–8 см. Під блоками цоколю стіни шар його потовщується до 13 см і на цьому рівні (-0,84 м) їх встановлено. Для реставраційних блоків грубозернистого вапняку використано підклад із цегли та її уламків. Цегла, параметрами $\approx 14 \times 5,5$ –6 см, має переважно бордовий відтінок і міцний випал. Вона відноситься до міжвоєнного періоду, тобто до реставрації пам'ятки, під час якої використовували грубозернистий вапняк.

Отже, у шурфі 6 виявлено частину фундаментного виступу, призначеного для спирання наземної лопатки стіни, а також докладений до нього підмурок, на якого опирається крило головного перспективного portalу. Перший – дуже широкий (понад 2,2 м) і закінчується, мабуть, під виступом portalу. Його краю з північного боку в межах шурфу не вдалося локалізувати (рис. 10). Другий, що примикає до першого, згідно з візуальним аналізом, треба відносити до другої стадії первісного будівництва храму. Його ламаний у плані контур вдалося встановити в шурфі 25 на прикінцевому етапі польових робіт. Виступ раціональний із розрахунку витрат будівельного матеріалу (рис. 10). У його верхньому поясі застосовано грубо оброблені плити вапняку, а будівельний розчин нюансно відрізняється світлішим відтінком.

Рис. 13. Шурф 8. Виступ фундаменту напроти пілястри північного фасаду. Вигляд із півночі

Fig. 13. Survey trench 8. Projection of foundation opposite pilaster of the north facade. View from north

Прилегла до фундаментів стратиграфія нескладна і містить кілька шарів: 1) сучасна відмостка з річкового каменю на піску; 2) прошарок гальки, серед якої трапляються відщепи цегли – мабуть, із часу, коли храм перебудовували монахи-францисканці на зламі XVI–XVII ст.; 3) дуже слабо виявлений будівельний прошарок вапнякового щебеню і згустків розчину; 4) практично стерильний щодо знахідок культурний шар (гумус); 5) передматериковий шар гумусу та глини; 6) материковий горизонт, поверхня якого залягає на відмітці $\sim -1,8$ м (рис. 12).

У шурфі 8 при північному фасаді виявлено контур прямокутного виступу фундаменту, трохи зміщений відносно наземної пілястри до заходу. Він має параметри у плані 50×150 см і споруджений разом зі стрічковим підмурком (рис. 13). Бічні контури аналогічного виступу, але, навпаки, зміщеного відносно другої внутрішньої наземної пілястри на схід, простежено в шурфах 10 та 11 (рис. 10).

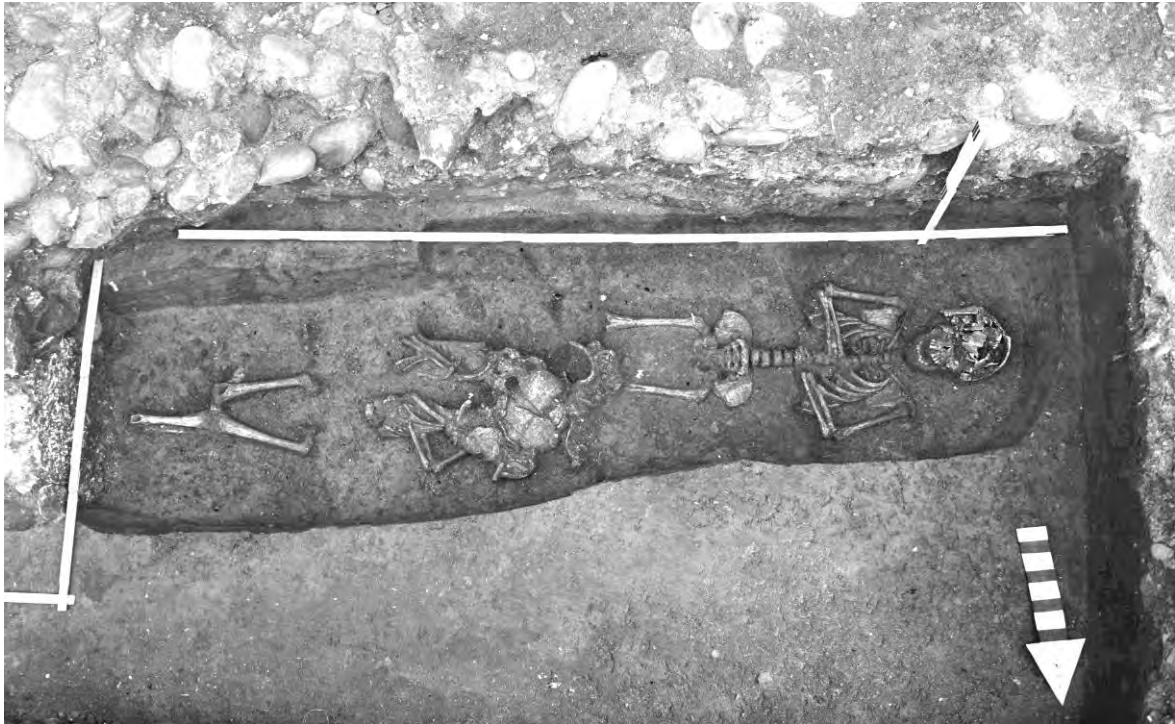

Рис. 14. Шурф 8. Кістяки двох дитячих поховань. Вигляд із півночі

Fig. 14. Survey trench 8. Skeletons of two child burials. View from north

Два дитячі поховання локалізовано в межах шурфу 8. Вони здійснені у прямокутних ямах при контурі західного прясла північної стіни храму у співвісному з ним напрямку. Поховання 2 здійснене у християнській традиції. Кістяк малолітньої дитини в положенні навznak, головою на захід. Дно поховальної ями перебувало на рівні -1,21 м. Череп небіжчика відвернутий лицевою частиною на північ, деформований унаслідок тиску ґрунту. Ліва рука дитини була зігнута в лікті, зап'ястям на животі, а права – сильніше в лікті – кистю на серці. Бедрова кістка з незрослими епіфізами має довжину 20 см. Поховання здійснене у труні, від якої залишився єдиний цвях при правому клубі небіжчика. Середня частина кістяка порушена внаслідок якогось, ймовірно тваринного, втручання. Кістки тазу, нижні ребра й хребці виявилися перевідкладеними в головах небіжчика (рис. 14). У заповненні ями знайдено дуже дрібні фрагменти кераміки, а також окришини каменю, цегли і згустки будівельного розчину. Останні походять із фундаментної частини церкви. Наявність крупинок цегли в заповненні поховальної ями схиляє до пізньосередньовічного або ранньомодерного його датування – XIV–XVII ст.

Поховання 3 здійснене раніше від попереднього. Його яма розташована західніше. Кістяк у положенні навznak, головою на захід. Відмітка дна ями – -1,17–1,2 м, верху черепа – -1,08 м при відмітці поверхні прилеглого фундаменту – -0,76 м. Руки похованого зігнуті в ліктях під

прямим кутом, права вище за ліву. Довжина бедрової кістки – 20 см. Нижня частина поховання до рівня бедрових кісток порушена в часі здійснення поховання 2 (рис. 14)⁶.

Шурф 9 розплановано при північному фасаді між середніми пілястрами, близько до поперечної вісі храму. Його закладання спонукав уривок мідного тросу, який одним кінцем був защемлений вертикально у ґрунті саме на лінії зовнішнього контуру фундаменту північної стіни. Шурф у плані 90×60 см, довшою стороною зорієнтований за напрямком південь–північ. Лінія західної стінки шурфу віддалена від східної щоби центральної пілястри на 1,42 м (рис. 10).

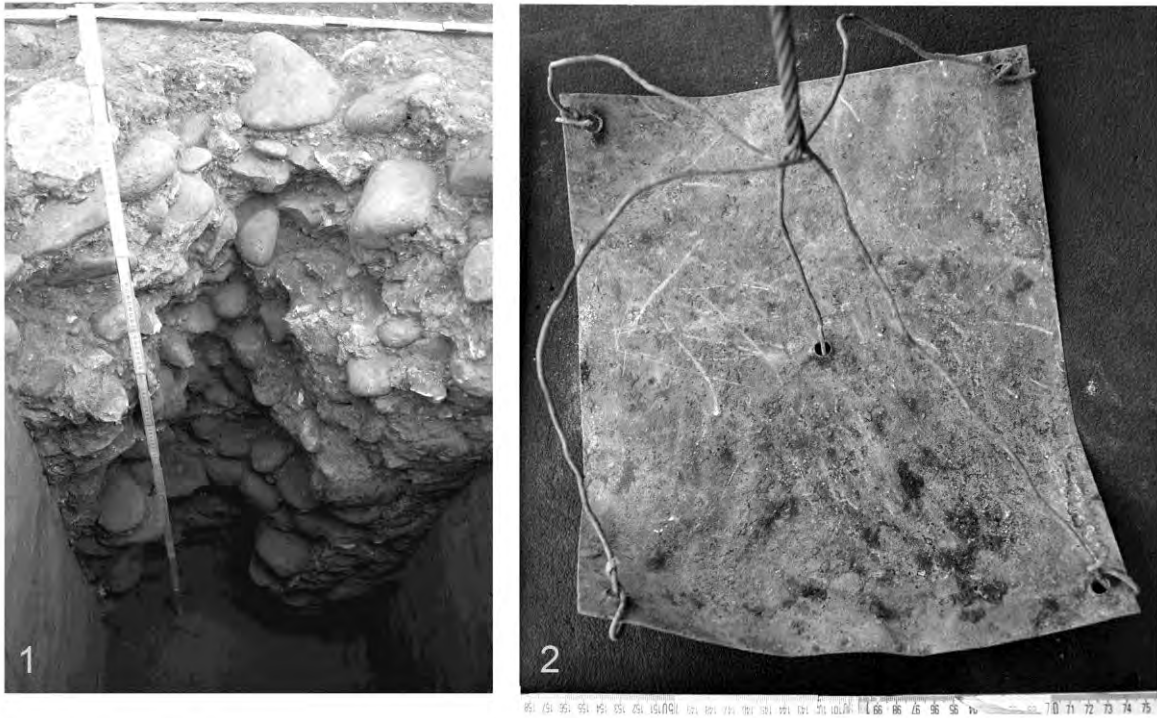

Рис. 15. Шурф 9: 1 – фрагмент зруйнованого контуру фундаменту при встановленні громовідводу; 2 – нижня частина громовідводу

Fig. 15. Survey trench 9. 1 – a fragment of an outline of a foundation ruined during the establishment of the lightning rod; 2 – the lower part of the lightning rod

На глибині 1,25 м відносно поверхні фундаменту виявлено мідний громовідвід, встановлений під час реставраційних робіт міжвоєнного періоду. Він являє собою мідну квадратну пластину 30×30 см завтовшки 1,5 мм. До кожного кута пластини та центру приєднано крізь просвердлені отвори по мідному дроту, які вище скручено спірально у трос громовідводу (Ø=7 мм). Кожен дріт завтовшки 2,5 мм (рис. 15, 2). Контур громового відведення встановлено у спеціально викопаній ямі, яку законсервували досить чистою материковою глиною.

Зовнішній контур фундаменту в шурфі 9 виступає від площини цоколя наземної стіни на 64–68 см. Горбкувата коронка підмурку залягає на рівні -0,77 м. Її творить верхня верства мурування фундаменту, у якій використано ріняк і лупаний вапняк. Дві верхні верстви фундаменту висуваються від контуру фундаментного рову до віддалі 75–80 см від площини

⁶ Палеоантропологічні матеріали дитячих поховань 2 і 3 передані для вивчення у відділ біоархеології ІА НАН України, ст. наук. сп. Олександрі Козак.

цоколя наземної стіни з метою облаштування ширшої відмостки при споруді. Можливо, первісно вона була елементом замоцнення території з північного боку на ширину 2 м, де Ю. Волощак фіксував перебіг наземного ровика-ринштоку для відведення дощових вод.

Бічна стінка фундаментного рову вертикальна і строго рівна. Її викопано в материковому лесі. Лице фундаменту частково зруйноване при влаштуванні громовідводу, що дає можливість оглянути внутрішню структуру підмурку. Тут простежується 11 рядів/верстов мурування, залитих розчином без повітряних пустот (рис. 15, 1). Заправа вапняно-піщана з домішками дрібної гальки. Розчин загалом тепло-сірої барви. У нижній частині конструкції більш піскуватий і податливіший, а у верхній – кристалізований та міцніший. При підшві фундаменту битий вапняк трапляється зрідка, а у верхній частині – частіше, особливо на рівні останньої верстви, де його вміст аналогічний вмісту річкового каменю (рис. 15, 1). Підшва конструкції у шурфі 9 залягає на глибині -1 м відносно поверхні підмурку, тобто на відмітці -1,75 м (рис. 18, 1).

У шурфі 11 уточнено контури двостороннього наріжного виступу фундаменту та стикування його з підмурком північної апсиди. Верхній пояс наріжного виступу творить цілкова вапнякова плита, яка на сьогодні сильно розтріскана, а місцями втрачена.

Розкриття зовнішніх міжапсидних спряжень (шурфи 12, 14) в обох випадках продемонстрували майже абсолютне підпорядкування контурів фундаментів дугам апсид із відступом від цокольного контуру на 20–30 см. У верхній частині апсидних фундаментів під виступами баз колонок спостерігаються незначні розширення на рівні двох верхніх верстов підмурку, що може вказувати на передбачення структури ліскування фасаду на стадії облаштування підмурків (рис. 10).

Під південно-східним наріжником храму на рівні фундаментів зафіксовано аналогічний до північно-східного двосторонній виступ конструкції, у верхній частині якого були використані білокам'яні брили, від окремих з яких залишилися лише фрагменти та гнізда. Одна з вапнякових брил збереглася на рівні третьої згори верстви підмурку. Фундаментна подушка більше висунена на схід, аніж симетрична до неї північно-східна. Віддаль від східного контуру подушки до наземного плеча апсиди на рівні цоколя становить 1,65 м у випадку з півночі – 1,15 м (рис. 10).

Шурф 13 розташовувався на центральній осі споруди при зовнішньому контурі апсиди. Його параметри у плані – 120×70 см. Поверхні фундаменту в шурфі досягнуто на відмітці -0,85 м. Обріз фундаменту на центральній осі виступає на 34 см відносно контуру цоколя апсиди. На глибині першого штиха виявлено фрагмент профільованої архітектурної деталі з автентичного цоколя пам'ятки, а на рівні -1,4 м – сакральні релікти: частини чавунного орнаментованого хреста з розп'яттям, подібного за композицією до того, що встановлено на центральній площі с. Шевченкове сьогодні. Релікти було закопано у ямі при центральній апсиді на головній осі храму, напевно, у 1939 р. із метою збереження. Для повного їх розкриття і дослідження площу шурфу прирізали на південь, за головну вісь споруди – ще на 70 см. Площа шурфу була доведена до 120×140 см. Релікти зачищено із проміжними фотофіксаціями та відібрано для лабораторного опрацювання та консервації. Можлива реконструкція композиції виявленого хреста й окремі деталі показано на фото. Його параметри у зібраному стані – 185×60×2,5 см (рис. 16).

Яма, у якій було закопано частини придорожного хреста, мала підквадратну форму у плані 95×>1,30 м, заокруглені кути, досить вертикальні бічні стінки й нерегулярне дно. Вона викопана до глибини 1,4 м відносно поверхні фундаменту. У межах шурфу 13 вловлено її північну та східну стінки. Об'єм ями продовжується у південному напрямку. Крім частин чавунного хреста, в заповненні не виявлено суттєвих рухомих артефактів. Рівень материкового горизонту вдалося зафіксувати у східній та північній стінках шурфу. Він залягає на відмітці -1,6 м, або заглиблений на 0,75 м відносно поверхні фундаменту.

Рис. 16. Шурф 13: 1 – фрагменти металевого хреста, захоронені при фундаменті центральної апсиди; 2 – повний комплект частин чавунного хреста

Fig. 16. Survey trench 13: 1 – a fragment of a metal cross, buried near the foundation of the central apse; 2 – complete set of parts of cast iron cross

У низці шурфів (17–22), здійснених при південному контурі стрічкового підмурку пам'ятки простежено три регулярні виступи у плані. Два з них призначені для підсилення внутрішніх пілястр південного фасаду й мають габарити 150×40-50 см. Виступи суттєво зміщені від осей пілястр у східному напрямку. Третій розташований несиметрично між ними, зміщений на схід від поперечної осі храму. Він незначно більший за них (160×70 см), має трохи підкошені бічні сторони у плані. Виступ виконаний у тій самій техніці й матеріалі, що стрічковий підмурок і споруджувався з ним одночасно. На відміну від усіх інших виступів, він неглибокий – всього 50 см від поверхні фундаменту, тобто його підшва закладена на відмітці – -1,6 м. Цей виступ може бути пов'язаним із первісно проєктованим бічним південним порталом храму, фундаментом для малої архітектурної форми або використовуватись як сходи́нка для доставки матеріалів у фундаментний рів у процесі будівництва, яку після використання заповнили конструктивом (рис. 10).

Шурф 20 розташований при західній щоглі південного portalу. Його параметри у плані – 180×100 см. Довшою віссю зорієнтований за напрямком схід–захід (рис. 10). У східній частині шурфу здійснено глибинне зондування для фіксації стратиграфії та з'ясування характеристик мурування фундаменту й наземної стіни з південного боку пам'ятки. Фундаментні рови південного прясла пам'ятки характеризуються вертикальними бічними стінками та горизонтальним дном, яке залягає на відмітці -2,43 м (рис. 18, Б).

У глибинному зондуванні спостерігається інша картина стратиграфії, аніж з північного боку. Зберігся гумусований культурний шар на всю свою первісну потужність. Він сформований до побудови храму і становить у товщину 1 м. Це майже стерильний коричнево-чорний гумус, який на відмітках від -2 до -2,17 м поступово, через брунатний перед-материковий суглинок, переходить у материкову щільну жовту глину (рис. 17, 18, Б).

На відмітці -1,14 м простежується чіткий рівень денної поверхні часу будівництва храму, що визначається лінією відзначеною вапняковим щебенем. Ще його підтверджує вже

вказаний при описі шурфу 4 фундаментний «карниз». Над ним сформувався шар підсипаного ґрунту – суміші гумусу й материкової глини, що походить, найімовірніше, з викиду фундаментного рову. Потужність шару підсипки становить 18–20 см. Його частково перекриває тонкий прошарок гальки (рис. 18, Б). Вище залягало замощення річковим каменем на жовтому супіску, здійснене 2000 р.

Рис. 17. Шурф 20: 1 – загальний вигляд глибинної зонди з південного заходу; 2 – деталі фундаменту і прилеглої стратиграфії

Fig. 17. Survey trench 20: 1 – general view of a deep trench from the southwest; 2 – details of foundation and adjacent stratigraphy

На поверхні південної стрічки фундаменту вимуровано верству масивних грубо оброблених плитоподібних вапнякових брил завтовшки 25–30 см. Одним кінцем вони розташовувалися під наземними стіновими квадратами, а другим – виступали назовні від лиця стіни на віддаль до 50 см. Верхня постіль брил додаткового підземного цоколя не ідеально рівна і перебуває на відмітці від -0,85 до -0,9 м, тоді як підшва квадратів наземного цоколя має відмітку -0,83 м. Проміжок між поверхнею брил і підшоною наземної стіни заповнено тонкою верствою заправи з річковим камінням й окришинами вапняку – т. зв. гляйхою. Втрачений унаслідок ерозії зовнішній край гляйхи закріплений реставраційним розчином із міжвоєнного періоду. Контур цокольного ярусу вапнякових брил у плані більше відповідає виступам фундаменту, ніж лопаткам наземних стін. Отже, його мурували відповідно до первісного планувального задуму споруди.

Реалізація комплексу архітектурно-археологічних шурфів при зовнішніх стінах дала можливість з'ясувати контури зовнішніх фундаментів, зафіксувати їх точний план разом із цокольним рівнем, а також уточнити особливості прилеглої стратиграфії пам'ятки.

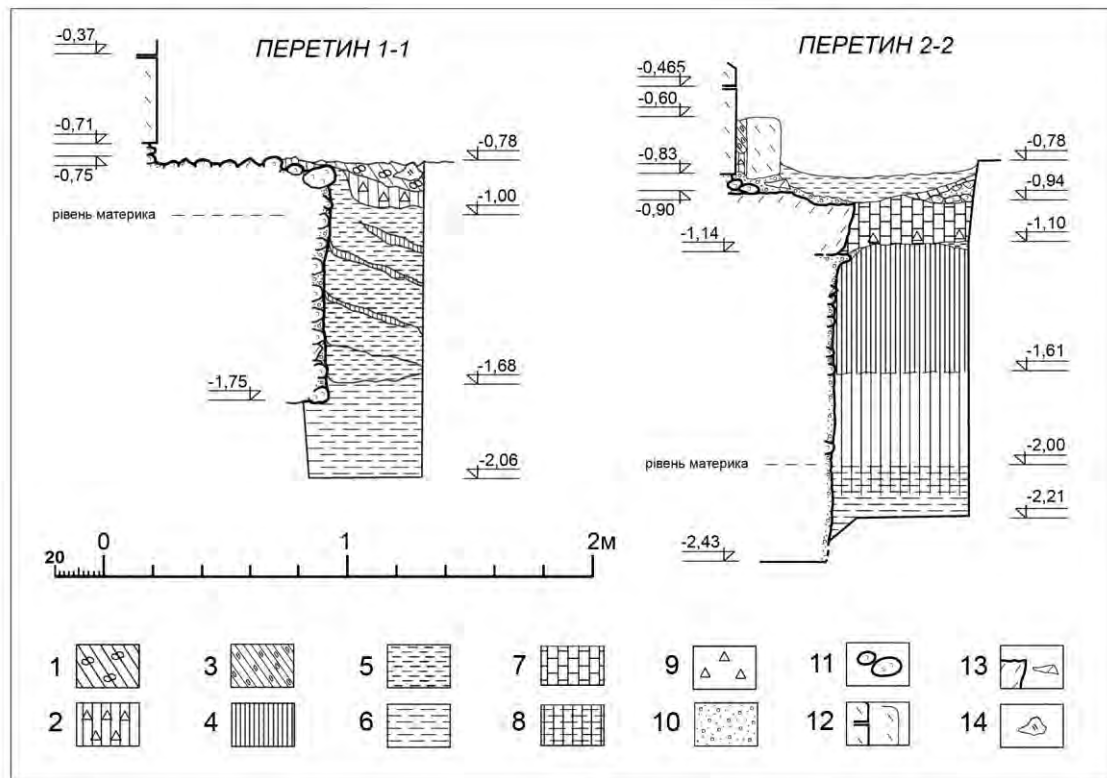

Рис. 18. Стратиграфічні перетини 1-1 та 2-2, розташовані близько до поперечної осі храму
Fig. 18. Stratigraphical sections 1-1 and 2-2, located near the transverse axis of the temple

Обговорення. Архітектурно-археологічні дослідження, проведені у внутрішній частині церкви Святого Пантелеймона, безпосередньо при її стінах ззовні, а також на прилеглий до пам'ятки території, дають підставу ствердити, що храм споруджували на мало освоєному в раніші часи терені, який помірно спадав у південно-східному напрямку. На поперечній осі церкви фіксується перепад поверхні материкового горизонту в 1 м на відрізьку 18 м (між зовнішніми контурами підмурків, рис. 10). Перед будівництвом площу майбутньої споруди знівельювали за рахунок зрізування верстви гумусованого ґрунту з північно-західного боку так, що перепад майданчика між вказаними фіксованими пунктами становив перевищення 35 см на 18 м довжини. Фундаментні рови були викопані на різну глибину від поверхні з урахуванням їх втоплення у материковий горизонт. Рів північної стрічки заглиблено на 1 м, а південної – на 1,3 м відносно поверхні знівельованого майдану. Проміжні відмітки підшов підмурків, отримані при західній і східній обводових стрічках, засвідчують, що дно їх ровів поступово спадало між вказаними глибинами основ північної й південної стін. На кінцевій стадії закладання позему під наземну споруду південну частину стрічкових фундаментів наростили поясом грубо тесаних вапнякових плит, рін'яка й уламків вапняка на розчині. Нарощений пояс, мабуть, уже після закінчення будівництва, підсипали з південного боку ззовні викидом ґрунту з фундаментних ровів, досягаючи поземого терену довкола церкви (рис. 19).

Етап влаштування фундаментів внутрішніх підбаневих стовпів демонструє зміну планувального вирішення наземної частини споруди, оскільки їх основи не відповідають раніше реалізованим зовнішнім виступам стрічкових підмурків стін. Особливо виразно це

помітно на східній парі підбаневих опор. Очевидно, змінюється план у частині міжапсидних стін, де підмурки виявляються не довантаженими, а також перебіг західної стіни храму, яку встановили при самій зовнішній кромці фундаменту, що спричинило, зрештою, потребу закладання додаткових підмурків під бічні крила, що виступають, головного перспективного portalу (рис. 10).

Отже, потрібно констатувати деяку невідповідність підземної й наземної частин пам'ятки. Коректування планувального і, відповідно, об'ємно-просторового вирішення споруди могло бути пов'язане як зі зміною замовника, так і головного будівничого, про що в науковій літературі вже висловлені перші міркування [Головко, 2019, с. 110, 112, 116]. Погоджуючись майже з усіма історичними інтерпретаціями Олександра Головка, вважаю, що закладання фундаментів радше відбулося за Романа Мстиславовича 1188 р., оскільки присвята храму св. Пантелеймонові при цьому мала бути вже визначеною, а будівництво, як логічно зазначає Головко, завершувалося в перші роки другого, тривалішого, перебування Володимира Ярославича на галицькому престолі, що могло спричинити корективу плану наземної споруди. Відносно періоду підготовки до будівництва храму, який мав тривати довше, ніж час першого перебування при владі в Галичі обох князів, вважаю, що він міг розпочатися ще в останні роки життя князя Ярослава Володимировича Осмомисла.

План фундаментів церкви Святого Пантелеймона відповідає хрестовобаневій структурі споруди. Планувальні й конструктивні особливості цієї пам'ятки реперні при виведенні закономірностей розвитку сакральної архітектури, оскільки її датовано на основі палеографії кінцем XII ст. Свіжі й детальні епіграфічні дослідження об'єкта переконливо підтверджують це датування [Іоаннісян, Рождественская, 2009; Корнієнко, 2014; Гусак, 2018].

Новизна останніх архітектурно-археологічних досліджень – виявлення регулярних зовнішніх виступів фундаментів, точний їх обмір разом із цокольним ярусом споруди, що дає підставу для корегування попередніх характеристик пам'ятки [Лукомський, 2007, с. 293–294].

Обрис хрестовобаневого ядра будівлі як на рівні фундаментів, так і стін має форму ледь розширеного прямокутника – 18,7×18 м та 17,2×16,8 м. Ширина платформи стрічкових фундаментів зовнішніх стін усередньому становить 2,1 м, а параметри виступів напроти проєктованих лопаток стін – 1,5×0,5 м. Значно ширшими виявляються виступи під внутрішні лопатки західного фасаду (~2,5 м), що разом із відсутністю двосторонніх виступів при західних наріжниках, а також розвинутими в середину інтер'єру основами міжапсидних стін, відноситься до загадкових планувальних особливостей первісного задуму споруди.

Розпланування вівтарної частини пам'ятки унікальне серед відомих церков середньовічної Русі, як і дуже рідкісне для всієї романської сакральної архітектури. Апсиди не збігаються між собою, а роз'єднані вузькими проміжками-нішами. Центри апсидних дуг розплановані майже на одній прямій лінії, яка є східною стороною внутрішнього обрису хрестовобаневого ядра⁷ споруди, а ніші між апсидами проникають глибше за східну границю зовнішнього його обрису. Композиція вишукана і глибоко архаїчна для всієї сакральної архітектури середньовіччя. У ній може критися розгадка походження будівничого храму. Деяка подібність наявна у катедрі в Гурку (Каринтія, Австрія) 1140–1200 рр. [Пеленський, 2018, с. 216] або костелі Успення Богородиці в Тісміце кінця XII ст. (Чехія), проте не буквально. Морфологічні подібності в побудові вівтарних частин є в низці південноіталійських церков візантійського періоду XI–XII ст. [Кораф, Шупут, 2010, с. 248–250]. Усі планувальні аналогії, які вціліли до нашого часу, настільки далекі в об'ємно-просторовому вияві та застосованому будівельному матеріалі, що годі припускати можливий зв'язок між ними. Питання особливого розпланування вівтарної частини, а також застосована багатоуступність стовпів і міжапсидних стін потребують окремого історико-архітектурного дослідження.

⁷ Внутрішній обрис хрестовобаневого ядра – прямокутний або квадратний обрис внутрішнього контуру стін або фундаменту у плані хрестовобаневого храму.

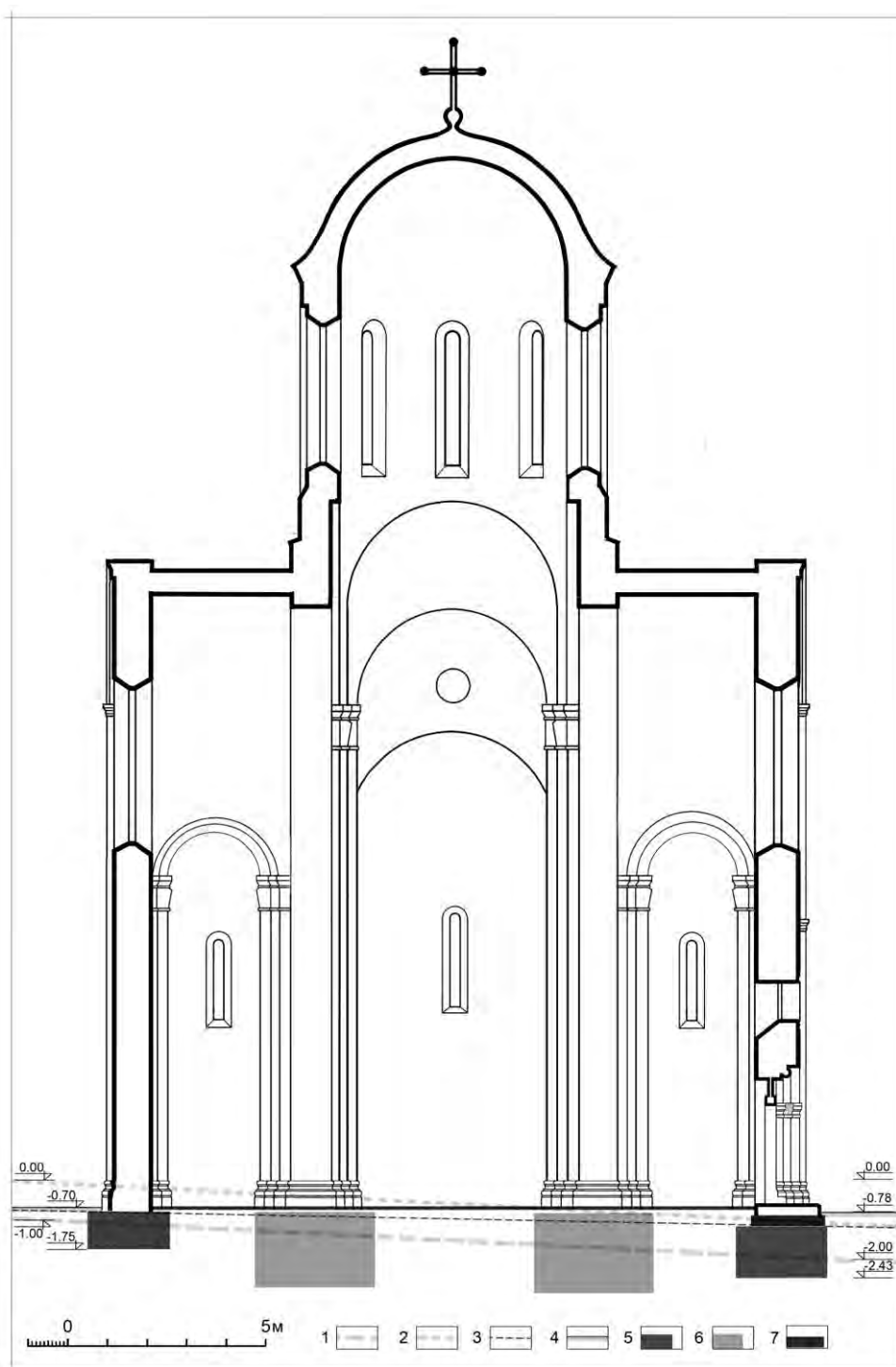

Рис. 19. Поперечний перетин із реконструкцією загального процесу будівництва
 Fig. 19. Transverse section with a reconstruction of a general process of building

Важливо, що розпланування вітварної частини храму було задумане, починаючи з рівня фундаментних конструкцій, оскільки вони повністю відповідають наземній частині храму, за винятком, можливо, розвинутих вглиб інтер'єру підмурків міжапсидних стін (рис. 10). Цей

факт спростовує думку про заміну будівничого впродовж реалізації цілої споруди. Значне наближення підмурків міжапсидних стін до фундаментів східних підбаневих стовпів – риса хрестовобаневих церков кінця XII – початку XIII ст., зокрема для Кирилівської в Галичі, Василя в Овручі, П'ятницької у Чернігові.

План фундаментів церкви Святого Пантелеймона порівняно з пізнішою наземною частиною споруди має низку особливостей. Впадає в око несиметричність розташування зовнішніх виступів при північній і південній стрічках. Вона виникає внаслідок різниці в ширині обох західних прясел бічних стрічок, що становить близько 45 см. Через це південна виявляється більшою на таку ж віддаль за північну, а задані виступами поперечні вісі не перпендикулярні до головної вісі споруди. Отже, при відкладанні лінійних величин на місцевості було допущено помилку.

Віддаль між поперечними вісями, заданими внутрішніми виступами при бічних фундаментах, становить близько 8 м, що значно перевищує величину підбаневого квадрату, наміченого вісями вівтарної частини – 7,4 м. Важко пояснити односторонні виступи при західних наріжниках плану, помітну увігнутість зовнішнього контуру західної стрічки фундаменту й значну ширину виступів при ній, яка, мабуть, рівна ширині міжапсидних фундаментів (~2,5 м) (рис. 20).

Відокремлені подушки підбаневих стовпів (2,5–2,75×3 м) розташовані на діагоналях хрестовобаневого ядра наземної частини споруди. Східна пара опор не відповідає зовнішнім виступам фундаментів бічних стін (рис. 10). Очевидно, що підмурки стовпів реалізували після стрічкових фундаментів відповідно до скорегованого плану споруди, згідно з яким параметри її підбаневого квадрату було змінено. Центрична композиція наземної частини змістила західну стіну на зовнішній край фундаменту.

Це зміщення зумовило появу двох домурованих виступів для опирання бічних крил розвинутого перспективного portalу. Подібні виступи з аналогічним призначенням спостерігаються у храмах кінця XII – початку XIII ст. – церквах у Василеві та Кирилівській у Галичі, де цей виступ теж виникає пізніше від закладки фундаменту західної стіни (рис. 20). З погляду застосованої технології мурування та матеріалу, немає підстави датувати домуровані виступи значно пізніше від первісного будівництва храму. Ймовірно, що ідея розвинутого portalу могла бути реалізованою й за початкових фаз функціонування пам'ятки, впродовж першої половини XIII ст., що припускали свого часу [Szaraniewicz, 1888, s. 99–100]. Висновок про остаточне оформлення західного portalу в XVI/XVII ст. на підставі графіті XVI ст., розміщеного за обома колонками його південної частини [Корнієнко, 2018, с. 268, 260], вважаю дискусійним. Автентичність романської різьби капітелі північної внутрішньої колонки portalу не підлягає сумніву. Південна ж колонка разом з обома зовнішніми можуть бути плодом остаточного оформлення portalу впродовж вказаного будівельного періоду.

Коефіцієнт співвідношення великої й малої повздовжніх нав в осях фундаментів становить 1,65, а наземних стін – 1,6, що свідчить про розвинуту вздовж вертикалі т. зв. вежеподібну об'ємно-просторову форму храму – рису хрестовобаневих церков кінця XII – початку XIII ст. [Раппопорт, 1986, с. 12–29].

Конструктивні прийоми влаштування підмурків із річкового каменю, укладаного поверстово на розчині зі застосуванням плит вапняку в наріжниках, – традиційні для більшості пам'яток галицької архітектури, починаючи з церкви Спаса 40-х років XII ст. Певна відмінність – активніше застосування окришин вапняку в муруваннях фундаментів, що вказує на тесання квадратів стін у часі реалізації нульового циклу будівництва. Особливість конструкції підмурку – застосування вирівнювального поясу вапнякових брил та каміння на поверхні фундаменту, чого не простежується на жодній іншій галицькій пам'ятці. На основі планувального підпорядкування поясу до контурів фундаментів можна з великою долею ймовірності припускати, що його виконували до розпланування і закладання основ підбаневих стовпів, які відповідають скорегованому вирішенню наземної частини храму.

Пунктирні глибше закладені підмурки підбаневих стовпів виконані в напівбутовій техніці, тобто відрізняються від стрічкових фундаментів і наближаються за структурою та матеріалом до підмурків Успенського собору й церкви у Василеві середини – другої половини XII ст., хоча в цих раніших пам'ятках існують ще стрічкові розпірки між подушками внутрішніх стовпів. Логіка відокремлення фундаментів підбаневих стовпів виявляється вперше в галицькій архітектурі у храмі на Цвинтариськах, датованому третьою чвертю XII ст. [Иоаннисян, 1996, с. 85] або ширше – другою половиною XII ст. [Лукомський, 2007, с. 292], але як у планувальних, так і в будівельно-технічних прийомах йому притаманно багато відмінностей із церквою Пантелеймона, які теоретично є архаїчнішими.

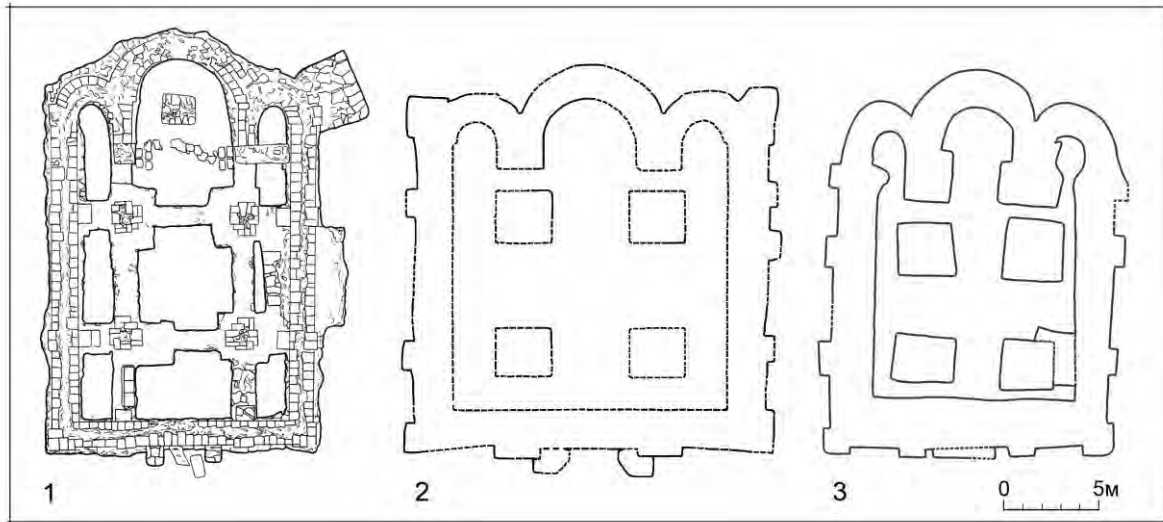

Рис. 20. Планувальні особливості фундаментів із найближчими аналогами
Fig. 20. Planning features of foundations with the closest analogues

Метрологічні дослідження дають підставу для припущення, що наземну частину храму розпланували за допомогою мірничої стопи, рівної 30 см, що наближена до римського фута – 29,57 см. Ширина споруди разом із виступами на рівні цоколя становить 18 м, тобто 60 таких стіп. Довжина без апсид – відповідно 17,4 м, або 58 стіп. Добре «сідають» у мірничу сітку бічні фасади, розчленовані лопатками, у симетричній послідовності 4–11–4–20–4–11–4, а також західний (5–10–5–20–5–10–5) і східний (3–14–1–24–1–14–3). Із внутрішнім розплануванням складніше, оскільки південна стіна виявляється грубшою від північної на півмодуля, а пара південних стовпів разом зі стиком головної та південної апсид зміщені відносно розпланувальних вісей у межах одного модуля на північ, мабуть, для того, щоби зменшити різницю у сторонах підбаневого квадрату, який набув після цього параметрів 18,5×18 стіп (рис. 22). Радіус центральної апсиди на рівні цоколя – 3,9 м (13 стіп), внутрішній – 2,7 (9 стіп), а бічних апсид – 8 і 4 стопи відповідно. Товщина стін пам'ятки розбігається в межах 90–105 см, що становить 3–3,5 стопи. Якщо розвивати квадратуру відносно розпланувальних осей, то центр головної апсиди майже потрапляє в одну з її вершин, а обидва портали одержують відповідні пункти своєї планувальної побудови (рис. 22). Для досконалішого метричного аналізу необхідно виконати сучасні повні обміри об'єкта.

Отже, церква Святого Пантелеймона XII ст., збережена поблизу сучасного Галича, має тривалу історію фіксації та досліджень від XIX ст. до сучасності. Кілька поколінь науковців висловили чимало гіпотез щодо її датування, походження, можливого функційного призначення; інтерпретовано епіграфіку, «прочитану в її кам'яному архіві»; виконано низку гіпотетичних графічних реконструкцій первісного вигляду, одну з яких реалізовано

реставраційними методами в натурі 1998 р. Натомість, археологічні дослідження пам'ятки, порівняно зі значно гірше збереженими сакральними спорудами давнього Галича, проведені фрагментарно і зберігають ще чималий ресурс для одержання важливої інформації про неї.

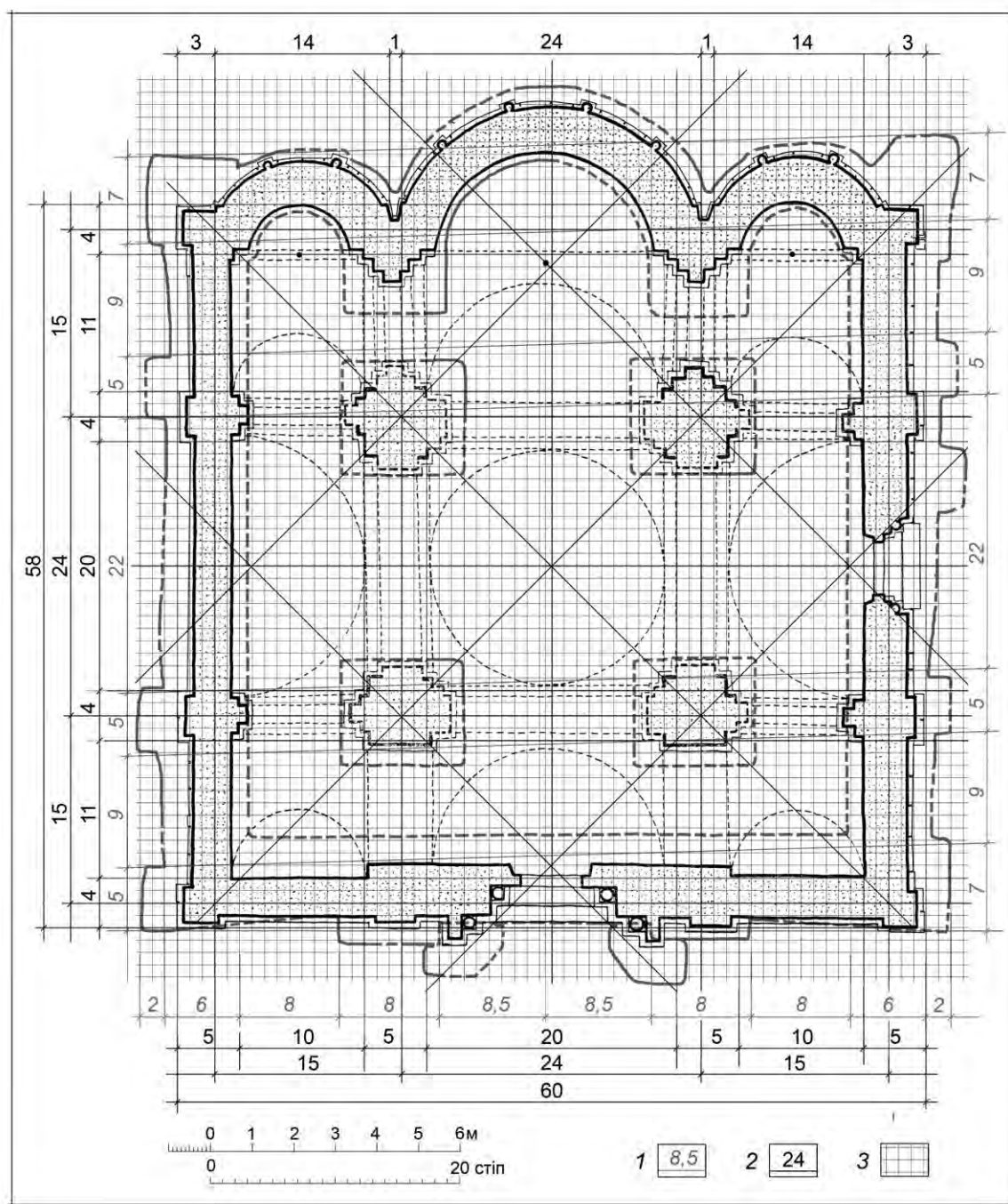

Рис. 21. Метрологічний аналіз плану пам'ятки

Fig. 21. Metrological analysis of the plan of the monument

Археологічними методами досліджено всього близько 3% площі городища, на якому розміщувався храм. Констатовано заселення території Виноградної гори у княжу добу, починаючи з XII ст. Частково досліджено зовнішню лінію оборонних укріплень городища

кінця XII – середини XIII ст., а також розкрито два горизонти решток будівель і об'єктів, які дослідники пов'язують із резиденціями галицьких тогочасних володарів.

Архітектурно-археологічними дослідженнями церкви Святого Пантелеймона 1909–1911, 1974, 1984, 1989 та 2019 рр. охоплено 23 % внутрішньої площі храму й з'ясовано 75 % точного перебігу зовнішніх контурів його фундаментів, виявлено низку важливих планувальних, будівельно-технічних, технологічних, стратиграфічних особливостей пам'ятки.

Незважаючи на широку платформу стрічкових фундаментів храму, у них передбачені зовнішні виступи для опирання лопаток наземних стін. За цією особливістю пам'ятка стає у логічний хронологічний ряд галицьких хрестовобаневих церков: між ранішою у Василеві та пізнішою Кирилівською в Галичі. Для всіх трьох пам'яток притаманні розвинуті головні перспективні портали, які відзначають додатково прибудовані фундаментні виступи.

Розпланування вівтарної частини храму, починаючи від фундаментного рівня, передбачало відокремленість апсид і глибоке втоплення їх у хрестовобаневе ядро споруди, що не знаходить поки прямих аналогій серед пам'яток архітектури Галича та середньовічної Європи. Ця риса храму може бути головною на шляху пошуку походження майстрів або відповідних впливів.

Окремі особливості плану підмурків (односторонні виступи при західних наріжниках, увігнутість зовнішнього контуру західної стрічки, несистемний виступ при південній стрічці, глибоко втоплені міжапсидні основи, а також неузгодженість регулярних зовнішніх виступів із пілястрами стін) вказують на певну невідповідність між фундаментами й наземною частиною споруди, що можна пояснити зміною первісного задуму плану церкви у процесі її зведення. При розплануванні фундаментних виступів бічних стрічок, окрім цього, було допущено помилку у відкладанні лінійних величин на місцевості.

На основі закономірностей у розвитку планувальних і будівельно-технічних особливостей пам'яток архітектури давнього Галича, а також найраніших графіті, датованих 1193–1194 рр., спорудження об'єкта треба датувати кінцем 80-х – початком 90-х років XII ст. Сама присвята церкви св. Пантелеймонові, якого особливо шанувала княжа родина волинських Мстиславовичів, дає змогу припускати, що фундаменти споруди заклали в часі першого короткого князювання Романа Мстиславича 1188 р., а завершили зведення – на початку 90-х років за князювання Володимира Ярославовича.

Аналіз прилеглої до пам'ятки стратиграфії дає підстави частково реконструювати послідовність зведення храму, при якій спочатку було сплановано будівельний майданчик, пізніше влаштовано й нарощено до поземого рівня стрічкові підмурки. Згодом, після певної розпланувальної корективи, закладено внутрішні фундаменти підбаневих стовпів. Корегування плану наземної частини будівлі спричинило зміщення західної стіни на зовнішній край фундаментної стрічки, що викликало потребу добудови двох фундаментних виступів для опирання крил головного порталу.

Попередній метрологічний аналіз плану наземної частини споруди схиляє до припущення, що при його побудові використовували стопу величиною 30 см. Із метою узгодження сторін підбаневого квадрату будівничий незначно змістив на північ вісь південної пари стовпів і відповідні до них уступи міжапсидної стіни.

Культурні напластування княжої доби при самій пам'ятці важковловимі. У прилеглий стратиграфії слабо відчитуються будівельні шари, пов'язані з її спорудженням. Частково це можна пояснити нівеляцією терену при об'єкті в час його перебудови на зламі XVI–XVII ст. Такий самий стан слабкого збереження страт княжої доби спостерігається у середині споруди. Промовистими залишаються рухомі артефакти періоду функціонування церкви впродовж кінця XII – першої половини XIII ст., виявлені в перевідкладеному стані. Серед них – уламки керамічного посуду, полив'яні різнобарвні плитки з мозаїчної долівки, архітектурні деталі з елементами романської різьби або профілювання, фрагменти скляних оболонок (вікон), наконечники стріл, крупини стопленої міді й інші знахідки. Викликає запитання знахідка

фрагменту брускової цегли в заповненні ямки від риштувального стовпа. Таку цеглу прийнято датувати часом другої чверті XIII ст.

Розкопками в середині храму локалізовано три крипти, споруджені впродовж ранньомодерного періоду історії пам'ятки, коли тут функціювала обитель отців-францисканів із кінця XVI ст. Центральну й північну з них обстежено більш детально. Вони були призначені для здійснення захоронень. Південну крипту досліджено в межах незначного шурфа й вона зберігає перспективу подальшого повного вивчення. Кілька захоронень, виявлених поблизу північно-західного підбаневого стовпа в головній наві споруди, відносяться до цього ж періоду. Два дитячі при північно-західному куті храму, а також низка інших із північного боку від пам'ятки вказують на існування тут прихрамового некрополя ранньомодерної доби та пізнішого часу. Поховань, чітко датованих княжою добою, на пам'ятці поки не виявлено.

Попри багато різночасових нашарувань церква Святого Пантелеймона княжого Галича зберігає значну долю автентичної романської субстанції з XII–XIII ст. Це – пам'ятка європейського й світового значення. Вона заслуговує на якнайпильнішу охорону, опіку задля збереження і подальшого кропіткого всестороннього вивчення. Питання точного датування, належності, детального функційного призначення, некрополістики, технології будівництва, методів розпланування і пропорціювання, архітектурного вистрою, гіпотетичного образу, можливих впливів, походження майстрів, довколишнього архітектурного та ландшафтного оточення, урбаністичного значення в системі княжого міста, а також питання всієї подальшої історії пам'ятки можуть бути вирішені фундаментальними археологічними й архітектурно-археологічними дослідженнями.

ЛІТЕРАТУРА

- Асеев, Ю. С. (1989). *Стили в архитектуре Украины*. Киев. 102 с.
- Ауліх, В. (1992). До історії давньої галицької архітектури. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, 2, Львів, 81–83.
- Вуйчик, В. (1996). Графіті XII–XV століть церкви святого Св. Пантелеймона в Галичі. *Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних допоміжних дисциплін, ССXXXI*, Львів, 189–194.
- Головко, О. (2019). Храм св. Пантелеймона в Галичі в контексті політичного життя Галицького князівства (кінець 80-х років XII – перша чверть XIII ст.). *Княжа доба: історія і культура*, 13, 107–123.
- Гусак, А. (2018). Стан та перспективи дослідження кириличних написів зі стін храму св. Пантелеймона в Галичі. *Colloquia Russica*, 1.7, 227–234.
- Дашкевич, Я. (1993). Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX першої половини XIII століть. *Записки НТШ, ССXXV*. Львів, 165–184.
- Иоаннисян, О. (1982). Галицкое зодчество XII – первой половины XIII века. *Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук*. Ленинград, 22 с.
- Иоаннисян, О. (1988). Основные этапы развития галицкого зодчества. *Древнерусское искусство*. Москва, 47–58.
- Иоаннисян, О. М. (1996). К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича. *Проблемы изучения древнерусского зодчества*. СПб, 82–86.
- Иоаннисян, О. М., Рождественская, Т. В. (2009). Надпись с именами Мстислава и Игната на стене церкви св. Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII в. *Труды Государственного Эрмитажа. Т. XLVI. Архитектура и археология Древней Руси. Материалы научной конференции к 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976) 26–28 ноября 2003 года*. СПб, 198–218.
- Корнієнко, В. (2014). Ранні датовані графіті церкви Св. Пантелеймона в Галичі: нові дослідження. *Галич і Галицька земля. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 30–31 жовтня 2014 р. До 20-річчя утворення Національного заповідника «Давній Галич»*. Галич, 85–89.
- Корнієнко, В. (2018). *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)*. Івано-Франківськ, 527 с.

Лукомський, Ю. (1987). Звіт про розвідкові дослідження пам'ятки архітектури XV–XVI ст. Онуфріївської церкви в селі Лаврів Старосамбірського району Львівської області. Львів. 92 с. Звіт зберігається в Архіві відділу археології ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України та в Архіві ІА НАН України.

Лукомський, Ю. (1990). Звіт архітектурного загону про дослідження церкви Св. Пантелеймона поблизу Галича у 1989 році. Львів. 48 с. Звіт зберігається в Архіві відділу археології ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України та в Архіві ІА НАН України.

Лукомський, Ю. (2007). Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. *Княжа доба: історія і культура*, 1. Львів, 271–304.

Могытыч, И. (1982). Результаты исследования церкви Св. Пантелеймона близ Галича. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 172. Москва, 65–70.

Могитич, І. Р. (1997). Реставрація західного portalу церкви Св. Пантелеймона в Давньому Галичі. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 6. Львів, 124–125.

Могитич, І. (1998). Дослідження церкви св. Пантелеймона в літописному Галичі. *Галич і Галицька земля*. Київ; Галич, 86–90.

Могитич, І. (2001). Церква Святого Пантелеймона в Галичі. *Пам'ятки України: історія та культура*, 4. Київ, 24–29.

Могитич, І., Могитич, Р. (1990). Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.). *Археологія*, 4. Київ, 56–64.

Могитич, Р. (2017). Історія реставрації церкви Пантелеймона кінця XII ст. біля Галича (коментар до батькової статті). М. Волощук (ред). *Галич. Збірник наукових праць*, 2. Івано-Франківськ, 255–271.

Пеленський, Й. (2018). Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. М. Волощук (ред). *Галич. Збірник наукових праць*, 4. Івано-Франківськ. 320 с.

Петрушевич, А. (1852/1854). О соборной Богородичной церквѣ и святителяхъ въ Галичѣ. *Зоря Галицкая*. Львів, 1852, 78–80, 82, 84–90; 1853. 6–19, 21, 24, 37–41; 1854. 2–14.

Петрушевич, А. (1881). Историческое извѣстіе о церкви Св. Пантелеймона близъ города Галича теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнейшемъ памятникъ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтия. Львовъ. 118 с.

Раппопорт, П. А. (1986). Зодчество Древней Руси. Ленинград. 159 с.

Рожко, М. Ф. (2016). *Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу*. 232 с.

Січинський, В. (1926). *Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.)*. Прага: Український громадський видавничий фонд. 50 с. + 78 іл.

Скуревич, К. Б. (1906). *Зодчество западныхъ славянъ и вліяніе на него романской архитектуры*. СПб. 32 с.

Томенчук, Б., Мельничук, О. (2008). Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003–2007 роках. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 року*. Галич, 50–53.

Томенчук, Б. (2016). *Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ*. Івано-Франківськ. 595 с.

Халпахчян, О. (1975). Культурные связи Древней Руси и Армении. *Проблемы истории архитектуры народов СССР. Сборник научных трудов*, 2. Москва, 19–20.

Чемеринський, А. (2018). Костел Св. Станіслава (давня церква Св. Пантелеймона) у військових планах/воєнних подіях та пам'яткоохоронній проблематиці (кін. XIX – середини XX ст.). *Давній Галич. Науково-популярний часопис*, 4. Галич, 8–12.

Кораћ, В., Шупут, М. (2010). *Архитектура Византијског света*. Београд. 425 с.

Łuszczkiewicz, W. (1879). Kosciół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański. *Sprawozdania Komisji historii sztuki*, II, Kraków, 1, 1–20+Tab. I–III.

Pełeński, J. (1914). *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków. 221 s.

Salcenberg, W. (1854). *Altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel V–II Jahrh.* Berlin. 352 s.

Szaraniewicz, I. (1882). Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*, 12. Lwów, 184–186.

Szaraniewicz, J. (1888). Die Franciskaner-Kirche in Halitsch. *Mittheilungen der Central Kommission*, XIV. Wien, 91–100.

Zacharjewicz, J. (1882). Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*, 10. Lwów, 152, 184, 186–188.

REFERENCES

- Aseev, Yu. S. (1989). *Stili v arxitekture Ukrainy*. Kiev. 102 p. (in Russian).
- Aulikh, V. (1992). Do istorii davnoi halytskoi arkhitektury. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 2. Lviv, 81–83 (in Ukrainian).
- Vuitsyk, V. (1996). Hrafiti KhII–KhV stolit tserkvy sviatoho Sv. Panteleimona v Halychi. *Zapysky NTSh. Pratsi Komisii spetsialnykh dopomizhnykh dysyplin*. CCXXXI. Lviv, 189–194 (in Ukrainian).
- Holovko, O. (2019). Khram sv. Panteleimona v Halychi v konteksti politychnoho zhyttia Halytskoho kniazivstva (kinets 80-kh rokiv XII – persha chvert XIII st.). *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 13, 107–123 (in Ukrainian).
- Husak, A. (2018). Stan ta perspektyvy doslidzhennia kyrylychnykh napysiv zi stin khramu sv. Panteleimona v Halychi. *Colloquia Russica*, 1.7, 227–234 (in Ukrainian).
- Dashkevych, Ya. (1993) Rus i Virmeniia. Konfesiini ta kulturni kontakty IX pershoi polovyny XIII stolit. *Zapysky NTSh*, CCXXV. Lviv, 165–184 (in Ukrainian).
- Ioannisyan, O. (1982). *Galiczkoe zodchestvo XII – pervoj poloviny XIII veka*. Avtoreferat dissertaczii na soiskanie uchyonoy stepeni kandidata istoricheskix nauk. Leningrad. 22 p. (in Russian).
- Ioannisyan, O. (1988). Osnovny'e e'tapy razvitiya galiczko go zodchestva. *Drevnerusskoe iskusstvo*. Moskva, 47–58 (in Russian).
- Ioannisyan, O. M. (1996). K voprosu o datirovke drevnerusskogo kamennogo xrama v urochishhe Czvintariski v okrestnostyax drevnego Galicha. *Problemy izucheniya drevnerusskogo zodchestva*. SPb, 82–86 (in Russian).
- Ioannisyan, O. M., & Rozhdestvenskaya, T. V. (2009). Nadpis s imenami Mstislava i Ignata na stene czerkvi sv. Pantelejmona v Galiche v kontekste politicheskix sobytij konca XII v. *Trudy Gosudarstvennogo E'rmitazha. T. XLVI. Arxitektura i arxeologiya Drevnej Rusi. Materialy nakhnoy konferenczii k 100-letiyu so dnya rozhdeniya M. K. Kargera (1903–1976) 26–28 noyabrya 2003 goda*. SPb, 198–218 (in Russian).
- Korniienko, V. (2014). Ranni datovani hrafiti tserkvy Sv. Panteleimona v Halychi: novi doslidzhennia. *Halych i Halytska zemlia. Materialy Mizhnarodnoi naukovo konferentsii. Halych, 30–31 zhovtnia 2014 r. Do 20-richchia utvorennia Natsionalnoho zapovidnyka «Davni Halych»*. Halych, 85–89 (in Ukrainian).
- Korniienko, V. (2018). *Epigrafika sakralnykh pam'iatok Halycha (XII–XIX st.)*. Ivano-Frankivsk. 527 s. (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (1987). *Zvit pro rozvidkovi doslidzhennia pam'iatky arkhitektury XV–XVI st. Onufriivskoi tserkvy v seli Lavriv Starosambirskoho raionu Lvivskoi oblasti*. Lviv. 92 p. Zvit zberihaietsia v Arkhivi viddilu arkheolohii IU im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy ta v Arkhivi IA NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (1990). *Zvit arkhitekturnoho zahonu pro doslidzhennia tserkvy Sv. Panteleimona poblyzu Halycha u 1989 rotsi*. Lviv. 48 p. Zvit zberihaietsia v Arkhivi viddilu arkheolohii IU im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy ta v Arkhivi IA NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (2007). Halytski bilokam'iani khrestobanni tserkvy vid kniazia Volodara do korolia Danyla. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 1. Lviv, 271–304 (in Ukrainian).
- Mogy'ty'ch, I. (1982). Rezul'taty issledovaniya czerkvi Sv. Pantelejmona bliz Galicha. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii AN SSSR*, 172. Moskva, 65–70 (in Russian).
- Mohytych, I. R. (1997) Restavratsiia zakhidnoho portalu tserkvy Sv. Panteleimona v Davnomu Halychi. *Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia»*, 6. Lviv, 124–125 (in Ukrainian).
- Mohytych, I. (1998). Doslidzhennia tserkvy sv. Panteleimona v litopysnomu Halychi. *Halych i Halytska zemlia*. Kyiv; Halych, 86–90 (in Ukrainian).
- Mohytych, I. (2001). Tserkva Sviatoho Panteleimona v Halychi. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 4. Kyiv, 24–29 (in Ukrainian).

- Mohytych, I., & Mohytych, R. (1990). Osoblyvosti tekhniky muruvannia i arkhitekturnykh form Halytsko-Volynskoho zodchestva (X–XIV st.). *Arkheolohiia*, 4. Kyiv, 56–64 (in Ukrainian).
- Mohytych, R. (2017). Istoriiia restavratsii tserkvy Panteleimona kintsia KhII st. bilia Halycha (komentar do batkovoi statti). M. Voloshchuk (Ed). *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*, 2. Ivano-Frankivsk, 255–271 (in Ukrainian).
- Pelenskyi, Y. (2018). Halych v istorii serednovichnoho mystetstva na osnovi arkhеологичnykh doslidzhen i arkhivnykh dzherel. M. Voloshchuk (Ed). *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*, 4. Ivano-Frankivsk. 320 p. (in Ukrainian).
- Petrushevych, A. (1852/1854). O sobornoj Bohorodychnoi tserkv y sviatyteliakhъ въ Halych. *Zoria Halytskaia*. Lviv, 1852, 78–80, 82, 84–90; 1853. 6–19, 21, 24, 37–41; 1854. 2–14 (in Ukrainian).
- Petrushevich, A. (1881). *Istoricheskoe izv'estie o czerkvi Sv. Pantelejmona bliz goroda Galicha teper' kostel sv. Stanislava oo. Francziskanov, yako drevnejshem pamyatnik romanskago zodchestva na Galiczkoj Rusi s pervoj poloviny' XIII stol'tiya*. L'vov. 118 p. (in Russian).
- Rappoport, P. A. (1986). *Zodchestvo Drevnej Rusi*. Leningrad. 159 p. (in Russian).
- Rozhko, M. F. (2016). *Arkhytektura ta systema oborony Ukrainskykh Karpat u kniazhu dobu*. 232 p. (in Ukrainian).
- Sichynskyi, V. (1926). *Arkhytektura starokniazivskoi doby (X–XIII st.)*. Praha: Ukrainskyi hromadskyi vydavnychiy fond. 50 p. + 78 il. (in Ukrainian).
- Skurevich, K. B. (1906). *Zodchestvo zapadnyx slavyan i vliyanie na nego romanskoj arxitektury'*. SPb. 32 p. (in Russian).
- Tomenchuk, B., & Melnychuk, O. (2008). Rezultaty arkhеологичnykh doslidzhen davnoho Halycha u 2003–2007 rokakh. *Halych i Halytska zemlia v derzhavotvorchykh protsesakh Ukrainy. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Halych, 10–11 zhovtnia 2008 roku*. Halych, 50–53 (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. (2016). *Halych i mala Halytska zemlia XII–XIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch*. Ivano-Frankivsk. 595 p. (in Ukrainian).
- Xalpach'yan, O. (1975). Kul'turny'e svyazi Drevnej Rusi i Armenii. *Problemy' istorii arxitektury' narodov SSSR. Sbornik nauchny'x trudov*, 2. Moskva, 19–20 (in Russian).
- Chemerynskyi, A. (2018). Kostel Sv. Stanislava (davnia tserkva Sv. Panteleimona) u viiskovykh planakh/voienynykh podiiakh ta pam'iatkookhoronnii problematytsi (kin. XIX – seredyny XIX st.). *Davnii Halych. Naukovo-populiarnyi chasopys*, 4. Halych, 8–12 (in Ukrainian).
- Koraň, V., Shuput, M. (2010). *Arkhytektura Vyzantyjskoh sveta*. Beograd. 425 p. (in Serbian).
- Łuszczkiewicz, W. (1879). Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański. *Sprawozdania Komisji historii sztuki. II*, Kraków, 1, 1–20+Tab. I–III (in Polish).
- Peleński, J. (1914). *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków. 221 p. (in Polish).
- Salcenberg, W. (1854). *Altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel V–II Jahrh.* Berlin. 352 p. (in German).
- Szaraniewicz, I. (1882). Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*, 12. Lwów, 184–186 (in Polish).
- Szaraniewicz, J. (1888). Die Franciskaner-Kirche in Halitsch. *Mittheilungen der Central Kommission*, XIV. Wien, 91–100 (in German).
- Zacharjewicz, J. (1882). Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*, 10. Lwów, 152, 184, 186–188 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 12.09.2021
прийнята до друку 25.11.2021

CHURCH OF ST. PANTALEON IN MEDIEVAL HALYCH IN LIGHT OF THE ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Yuriy LUKOMSKYI

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: skif.ua*

The history of the study and the results of architectural and archaeological research of the Church of St. Pantaleon of the XII century, preserved near Halych on the Dniester River, are considered. During excavations in the inner part of the monument, the crypts with burials of the XVI–XVIII centuries were examined, areas of the foundations of the ancient temple were recorded and other important artifacts were found. A series of 26 survey trenches were excavated at the outer perimeter of the object. Regular foundation projections for supporting the pilasters of the ground walls, as well as two projections at the base of the side wings of the main perspective portal are localized and recorded there. The discrepancy in the planning of the underground and aboveground parts of the building was stated.

A unique feature in the composition of the altar part of the church was noticed among the monuments of medieval Romanesque architecture. Based on the analysis of planning, construction-technological, stratigraphic features of the object, well-argued hypotheses of dating, sequence of construction, and use of the measurement module in the construction of the architectural form of the monument are presented. It is noted that the temple was built in a poorly developed area. After the leveling of the area, the strip foundations of the external walls were established on it initially, and before the foundations of the internal sub-cupola columns were built, the plan of the future ground structure was corrected due to the change of the customer of the construction. It is assumed that the strip foundations of the building were established during the first short reign of Roman Msyislavovych in Halych in 1188, and construction was completed before 1193 during the reign of Volodymyr Yaroslavovych. It is established that a measuring foot of 30 cm long was used when planning the ground part of the temple.

The importance of the Romanesque monument of European significance is emphasized in the conclusions. The instruction of its protection, preservation, and further comprehensive study is expressed, with the use of fundamental methods of architectural archeology.

Key words: Ancient Halych, Church of St. Pantaleon, architectural and archaeological research, foundations, planning structure, metrology.